

התנועה השבתאית בפולין

א

הזרמים המיסטיים בין יהודי פולין אינם מקוריים: לא שם נולדו ולא שם נתפתחו בראשיתם. אפשר לתמוה מה מועטת תרומתה היסודית של יהדות זו למחשבה הדתית היהודית בתקופת פריחתה של הקבלה העד המאה השבע-עשרה. כמעט שמתקבל הרושם, כי כל כוחותיה העצומים מצאו את ביטויים, מבחינה תרבותית, בשגשוג הלימודים התלמודיים בלבד. שאר כל מקצועות התורה לא עוררו את כוח היצירה של יהדות זו במאה השש-עשרה, ועד כמה שמצאנו כאן בכלל ענין בעולם המחשבה, הן של הפילוסופיה העברית והן של הקבלה, אין לפנינו אלא דברים שאולים ממקורות אחרים. אמנם היתה קיימת כאן המסורת של חסידי אשכנז מחוגו של רבי יהודה החסיד, אשר המהגרים לפולין בימי הגירות הגדולות בסוף ימי הביניים, הביאוה אתם אבל אין התפתחות חיה ליסודות הללו המבצבצים אמנם פה ושם גם מבין דבריהם של חכמי פולין.

נראה שהספר הראשון שנתחבר בפולין על-פי דרך הסוד, היה "עמק הברכה" על סודות התפילות והברכות, חיבורו של רבי אשר בקראקא, אביו-זקנו של מהר"ם מלובלין, במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה. אף-על-פי-כן נראה כי לימוד הקבלה התחיל מתפשט בפולין רק באמצע המאה הזאת, בעקבות השפעות שבאו מאיטליה ומארץ-ישראל, שני המרכזים הגדולים של לימודי הקבלה בזמן ההוא. אכן גם לאחר שגברה ההתענינות במחשבות המקובלים לא באה כאן תסיסה עמוקה, שסימני יצירה טבועים בה, כגון זו שמצאנו בארצות ההן. למן המחצית השנייה של המאה השש-עשרה מתרבות העדויות על התפשטות רבה של לימודי קבלה בקהילות פולין, ולא דוקא בין חוגי החכמים ונושאי התורה בלבד, אלא גם בין בעלי-הבתים ואנשים שהשתרשותם בתרבות הרבנית לא נחשבה לעמוקה ביותר. על זה מעידים קריאות-התגר וקטרוגיהם של כמה מגדולי התורה, כגון הרמ"א בס' "תורת העולה" וכגון המהרש"א בחידושי האגדות שלו למסכת חגיגה.

המקובלים מבין חכמי פולין הביאו את האינטרסים הללו מאיטליה; גם ר' מתתיהו דילקרוט בקראקא וגם ר' מרדכי יפה למדו שם, ופירושיהם לאחדים מספרי-המופת של הקבלה הספרדית מראים אותם כתלמידים נאמנים למקובלי איטליה. פירושו של ר' מתתיהו על ס' "שערי אורה" של ר' יוסף גיקאטילה ופירושו של ר' מרדכי יפה על ספרו של ר' מנחם ריקאנטי על התורה היו שני הספרים הראשונים מבין היצירות הספרותיות של חכמי פולין שנדפסו בזמן ההוא. המספר הגדול של ספרי קבלה, שנדפסו בסוף המאה הט"ז בקראקא ובלובלין, מוכיח כי אמנם רב היה הביקוש לספרות כזאת, אלא שכמעט כל הספרים הללו לא היו מיצירותיהם של חכמי פולין עצמם. במהלך-רוחו של הציבור נתבלטה נטיה לצד הקבלה, ומכיון שאותה שעה כבר נחשב הזהך מומן לספר קדוש בקיבוצים יהודיים אחרים, ובפרט בין הספרדים, הרי אין פלא שגם בפולין זכה להערכה דומה, אלא שהיקלטותו בהכרתם הדתית של חוגים רבים, לא עוררה כאן תהייה אינו-שהיא.

עם התפשטות הקבלה החדשה, שנוצרה בצפת באמצע המאה הט"ז, באו הדיה גם עד פולין. במשך זמן ניכר כבש לו ר' משה קורדובירו מקום בראש אצל העוסקים בנסתר. הספר "פרדס רמונים", שנתחבר בצפת בשנת ש"ח (1548), נדפס לראשונה בקראקא בשנת ש"ב (1592), ואין ספק כי בדור ההוא נחשבה קבלתו לפסגת ההישגים בחכמת הנסתר. אנשי קראקא הפכו והיפכו בו, ועוד בדור שלאחר זה חיבר ר' יואל סירקש בעל "בית חדש" פירוש על הספר, שנשתמר בכתב-יד, וקבלת הרמ"ק החזיקה מעמד במידה רבה, גם כשהתחילה קבלת האר"י להשפיע אף היא בין יהודי פולין. אין אמת היסטורית בדעות המתהלכות והנשנות בספרותנו גם בדורנו, כאילו כבשה הקבלה החדשה של ר' יצחק לויניא את יהדות פולין מיד אחרי פטירת האר"י (1572). האגדות על פעולתו של ר' ישראל קרוג בפולין בזמן ההוא, שכאילו בא אל המהרש"ל (שנפטר בתחילת שנת של"ד) ללמדו את קבלת האר"י — אין להן כלל יסוד היסטורי. עד סוף המאה הט"ז הגיעו לפולין רק הדים קלושים של הרעיונות

החדשים שנרקמו ע"י האר"י וסיעת תלמידיו בצפת, ונראה ששום ספר מהספרות הלוריאנית לא נפוץ שם לפני שנת 1600. פה ושם הביא עמו שליח מארץ-ישראל דפים אחדים מקונטרסי האר"י או מכתבי ר' חיים ויטאל תלמידו, אבל שום דבר שלם לא היה בזה ושום השפעה, מחשבתית או ציבורית, לא יכלה לצאת מכך. מי שנפשו חשקה בתורה זו, היה צריך לעלות לארץ-ישראל או ללכת לאיטליה, ששם פעל בשנות התשעים של המאה ה"טז ר' ישראל סרוג, אשר הופיע שם כתלמיד האר"י. הוכחתי במקום אחר¹ שחכם זה לא היה מעולם תלמידו של האר"י, אלא במובן הרוחני בלבד: הוא התעמק בכתביהם של בני החוג הלוריאני בצפת, הוסיף עליהם כמה הוספות מקוריות מאוד, שינה כמה שינויים לפי רוחו, והפיץ בכתב ובעל-פה את דעותיו הללו בשם קבלת האר"י, ואף הצליח בזה מאוד. המקובלים בארץ-ישראל לא נזדרזו כלל להפיץ בחוץ-לארץ את חכמת האר"י, שנחשבה סגולה מיוחדת של ארץ-ישראל, ואילו תלמידי סרוג באיטליה לא נתפסו לפקפוקים או חשבוניות כאלה. רק אחרי שנת 1600, כשלושים שנה ויותר אחרי פטירת האר"י, שהה גם סרוג עצמו זמן-מה בפולין² ועשה רושם, ובאותה תקופה מתחילות להגיע לפולין גם כתיבותיהם של ר' מנחם-עזריה מפאנו, ראש החוג הלוריאני באיטליה והמצבד הספרותי העיקרי של תורת סרוג, וכתבי שאר חכמים בני חוגו, כמה מכתבים אלה נתייחסו כבר על שם האר"י, אף-על-פי שאין כל ספק שלא "מגוית האר"י רדו את הדבש" הזה, אלא עשו להם מטעמים כאשר אהבו. יחד עם זה התחילו להתפשט גם כתביו של ר' חיים ויטאל, לכל הפחות חלקים חשובים למדי מכתבים אלה. מקובלי פולין קיבלו את התורות משני המקורות הללו גם יחד כקבלת האר"י, ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז הגנו עדים כאן להתעוררות ניכרת, בפרט בדרומה של פולין.

פרצופה המיוחד של קבלה פולנית זו נקבעה בעיקר על-ידי שני קוים אופייניים, ראשית כל הגנו מוצאים כאן מציגה, כמעט ללא כל הבחנה, בין יסודות מתורת הרמ"ק ומתורת האר"י. לדעת כמה מקובלים, ובפרט בארץ-ישראל, נחשבה מציגה זו לחטא, כסבורים היו שאסור לערבב את הקבלות ולעשותן חטיבה אחת. אבל דוקא זה מושך את רוחם של ראשי המדברים בפולין, יתר-על-כן, אפשר לומר כי הוסיפו למציגה זו מכל הבא לידם גם מיסודות הירושה העשירה של הקבלה הספרדית ושל חסידי אשכנז. כתיבהם של שנים מראשי המקובלים בפולין בדור ההוא, ר' אריה-לֵב פֶּרִילוק ור' נתן שפירא, מעידים על כך. הספר "מגלה עמוקות" של ר' נתן שפירא, ספר מפורסם מאוד במשך דורות רבים, אינו כלל ספר לוריאני במובן המדויק, המחבר אינו בונה את פירושו על התורה, ובפרט על הפסוק (דברים ג' כ"ג): "ואתחנן אל ה' וגו', על תפיסה סיסטמאטית של מערכת רעיונית אחת, אלא מעמיד זה על-יד זה דרושים הנבנים על-פי "הקדמות", הלקוחות משיטות שונות ואף סותרות לגמרי, החל מס' "סודי רַיָּיָא" של ר' אלעזר מוֹרְקֶס וכלה בס' "הכוונות" של ר' חיים ויטאל; ומרובות הן ההקדמות בשם האר"י שבאו למעשה מכתבי ר"י סרוג ותלמידיו, ובעיקר מס' "כנפי יונה", שנעשה בדור ההוא לאחד המקורות העיקריים של קבלה פסיבדו-לוריאנית. כל היסודות השונים דרים כאן בכפיפה אחת, ואין למחבר כל הכרה בסתירות היסודיות שביניהם. העדר האינטרס התיאורטי הטהור והתגברות האינטרס הדרשני, שניהם מביאים במידה שווה לידי טשטוש הגבולות במערכות הרוח. כל הדרכים והשיטות הן בעלות ערך שווה ופותחות סיכויים שווים להגיע להבנת סודות עמוקים. עמדה כזאת רחוקה מאוד ממה שראוי לקרוא עמדה לוריאנית אמיתית. אולי אפשר לראות בדרכי בעל "מגלה עמוקות" הד גם להתפתחות המיוחדת של לימודי התלמוד בארצו. בניני ה"אופנים" השונים בפירושו על תפילת משה דומים לבניני פלפולים על סוגיא קשה. ראוי לציין גם את התגברותו המופלגת של יסוד הגימטריה בשימושה הקיצוני ביותר בספרי מקובלים אלו. אין כמובן כל חידוש בעצם השיטה לצרף מחשבות ולבנות בנין, ספק דרשני ספק ספקולאטיווי, על דרך הגימטריה ולהטי המספרים; לא רק ספרי חסידי אשכנז אלא גם ספרי ר' מנחם-

¹ ישראל סרוג - תלמיד האר"י ז" - ברבעון "ציון" שנה ה' (ת"ש), עמ' 214-243. קטרוגו של ש. א. הורודצקי על העובדות שנקבעו שם לא העלה שום נתונים שלא נבדקו באותו מאמר, ואין כאן המקום להאריך. עיין בספרו "תורת הקבלה של האר"י" (תשי"ז), עמ' 79-81.

² עובדה זו, שנתבלבלה ע"י סיפורי-האגדה (המקדימים את זמן ביקורו בפולין), מוכחת ממסורת משפחתית שנאמרה לפי-חומה ועומדת אפוא בחזקת נאמנות. ר' אברהם-ישראל סג"ל העליר מספר בשנת תס"ח (1708), בהקדמתו להוצאת הילקוט שמעוני בפראנקפורט, על יחוס משפחתי ואנב אורחא הוא מעיר, כי ר"י סרוג יאחד מגדולי תלמידיו... האר"י ז"ל העיד על נשמת זקניו הגאון מהר"ם [פנחס] הלוי הורוויץ שנשמתו היא נשמת התנא האלקי ר' פנחס בן יאיר. רב זה (גיטו של הרמ"א) נפטר בקראקא בשנת שפ"ח. ואמנם רגיל היה סרוג להגיד לבני אדם את שורש נשמתם או גלגולם, כאשר ידענו ממנהגו באיטליה. נראה אפוא שמסורה זו, שנמסרה בחוגי משפחה אחת, איננה בדויה, ואכן נמצאות בידינו העתקות מכתבי סרוג שמוצאן מפולין רק מתחילת המאה השבע-עשרה.

עזריה מפאנו, וביניהם הס' "כנפי יונה", מצטיינים בנטיה זו. ובכל זאת ארוכה הדרך מהשימוש הארצי וחסר-הפרצוף בספריהם אל בניני המספרים האדירים, המפליאים ומתמיהים ולפעמים גם מדהימים את הקורא. בס' מגלה עמוקות, שמחברו "שיכור-מספרים" ממש. כבר העיר בצדק יקותיאל גינצבורג³ על כשרון מתימאטי בשדה המספרים אצל ר' נתן שפירא. המתבטא בהברקות נפלאות ובבנינים שלימים של גימטריאות מסובכות, המשמשות אצלו לצרכי הדרשנות המיסטית.

הקו השני המיוחד את כתיביהם של גדולי הקבלה בפולין במחצית הראשונה של המאה הי"ז היא משיכתם החזקה אחרי תורת "הקליפה" והענינים הקשורים ב"סטרא אחרא", בתחום החשוך והשטני של העולם. וגם כאן מקוריותם איננה בעצם העמדת הרעיון על תחום "הקליפה" או כוחה בעולם והצורך להתגבר עליה ולבטל אותה. כל זה בא להם בירושה מס' הזוהר וגם מקבלת האר"י. מה שמפתיע אותנו כאן, זוהי מדת ההקסמה שהוקסמו על-ידי התחום הזה והתפיסה האישית החריפה של הקליפות. יש מקובלים (ועד כמה שאני יודע יש מקובלים כאלה אך ורק בפולין!), שאין אתה מוצא בדבריהם כל נטיה להתעמק בסודות העיוניים של מערכת האלהות ורזיה ושכל תורות האר"י על הצמצום, השבירה ותיקון העולם לא עמדו אצלם בחיוביותם אלא אותם היסודות המבליטים את האבקות האישיות של האדם על כל צעד ושעל עם "קליפות" בעלות פרצוף ושם מיוחד. הצד השטני של העולם מטיל כאן את צלו על כל גילויי חיי האדם בכוח שאין דוגמתו אצל מקובלים אחרים. דימנולוגיה מוזרה ביותר צומחת כאן מכל צד ומכל עבר. הצורך "לבטל" קליפה מסוימת על-ידי מעשי האדם מחייב קודם כל ידיעה על מהות הקליפה ושמה, ובתמהון לא מועט יעמוד הקורא בפני התפרצות זו של צבאות צבאות של קליפות המופיעות כאן בפעם הראשונה וכאילו מיתולוגיה שלימה נארגת סביב להן — דברים שלעתים אין להם לא אחיזה ולא מקור בדברי הראשונים.

הדמות המפליאה ביותר מבחינה זו והמהווה חידה שאין לה לעת-עתה כל פתרון — היא אישיותו של ר' שמשון בן פסח מאוסטרופוליה, שנהרג על קידוש השם בגזירות ת"ח בראש קהלת פולנוואה. כבר בדורו הלך שמו לפניו כגדול מקובלי ארצו, וגם אחרי מותו נשתמרה המסורת על גדולתו המופלגת בנסתר במשך דורות רבים. חוקרים במאה האחרונה וגם בדורנו רצו לראות בו את התועמלן הראשי לקבלת האר"י בפולין — ולא נתנו דעתם על כך שכל דברי הקבלה שלו אשר הגיעו לידינו, מהווים חידה ואין להם בעצם לא שורש ולא ענף בדברי האר"י ותלמידיו. הכל בנוי כאן על תורת השמות של כוחות ה"סטרא אחרא" וידיעת הכוחות המסוגלים להתגבר עליהם ו"לבטלם". הכל מעשה-רקמה של מיתוס חדש ומלאכותי בכמה מחלקיו, שלהטי הגימטריה באים לסייע ולבסס אותו, אבל מצבר לתחום זה אין נראית כל תפיסה יסודית ועקבית של סוד האלהות או של העולם הפנימי.

אמרתי שאין לדברים כל שורש בקבלת האר"י — ועלי לפרש את דברי, שכן כל שרידי כתביו של ר' שמשון מלאים רמיונות לדברי האר"י ולקונטרסים הדוגלים בשמו ובשם תלמידיו. אבל דא עקא שכל הציטאטים הללו, בין שבאו מלשונות האר"י ובין שבאו בשם מקורות אחרים, בדויים הם ולשוא תחפש אותם במקורות עצמם. ורוחם של הדברים מתנגדת במקרים רבים באופן בולט לרוחה של קבלת האר"י האמיתית.⁴

יש כאן אפוא בעיה של פסיבדו-אפיגראפיה שלימה, שלפי פרצופה ורוחה בודאי לא נולדה בארץ-ישראל ולא באיטליה, אלא בפולין עצמה. והיא שימשה בידי המקובלים לתכלית ברורה למדי: מאחורי שמות של ספרים שלא היו ולא נבראו או מאחורי "קונטרסי האר"י", שאיש בדור ההוא לא יכול היה לדעת את תכנם האמיתי בדיוק, הסתירו את חידושיהם האמיתיים, דברים שנרקמו במצפוני לבם והמבטאים את הרגשת חייהם. אפשר להבין את השימוש הפסיבדו-אפיגראפי בשמו של האר"י בדור שבו כבר גדלה אמנם האגדה עליו ונפוצו "שבחי האר"י" ברבים, אבל תוכן תורתו העיונית לא נודע עדיין אפילו לרוב המקובלים עצמם. את הכתבים שלא יכלו להשיג מארץ-ישראל אפשר היה לחבר מחדש בפולין, ועל הקונטרסים המועטים

³ י"ר נתן שפירא — ב"התקופה", כרך כ"ה (תרפ"ט), עמ' 488-497. תיאורו חודר ואמיתי יותר מן התיאורים שהורודצקי תיאר את דמותו של ר' נתן שפירא בכמה מספריו. ⁴ דבכי אלו על אופי קבלת ר' שמשון ועל "מקורותיו" רחוקים כל-כך מן המסורת העוברת אצלנו מספר לספר עד שעלי להגיש שנאמרו על יסוד עיונים רבים וממושכים בבעיות קבלה זו. העובדה המתמיהה שלא הכירו באופיה הפסיבדו-אפיגראפי של קבלת ר' שמשון, מסתברת מתוך העדר יחס בקורתי לבעיות של קבלת האר"י וספרותה מצד חוקרינו. יש להעיר, אגב אורחא, שפעולה פסיבדו-אפיגראפית של מקובלי פולין במאה הי"ז יצרה גם את הקונטרס הנקרא "זוהר לרות" או "ס' הר אדני" (על שם העיר הראדנא), שנדפס כמה פעמים (בראשונה בשנת תע"ב, 1712) ונכלל גם במהדורות מודרניות של הזוהר החדש.

שבאמת הגיעו לידם, אפשר היה להוסיף כהנה וכהנה. וההוספות הללו ה־הן המכילות את תרומתם המקורית של מקובלי פולין. שנשתכחה ולא הוכרה מקוריותה, בשל שיטתם לתלות את דבריהם באחרים, ונבלעה ללא כל הבחנה בימה הגדול של קבלת האר"י או מה שנקרא בשם זה במשך הדורות. פירושו של ר' שמשון מאוסטרופוליה על ספר "קרנים", שהוא עצמו שייך לסוג היצירות החדשות האלה, רחוק במידה שווה גם מהאווירה הרוחנית של ס' עץ חיים לר' חיים ויטאל וגם מזו של ספרי ר"י סרוג ותלמידיו באיטליה. עוד לא נבדקה השאלה, עד כמה יש כאן אולי יסודות עממיים ופולקלוריסטיים, מאמנת יהודי אוקראינה בדור ההוא (שידיעותינו עליה מועטות ביותר). ועד כמה יש כאן משום יצירתו האישית של הכותב, המאכלס את עולמו הפנימי אוכלוסייה משונה ביותר.

דבר אחד מתברר מכל האמור: הקבלה בפולין בתחילת המאה ה־17, בתקופת הזהב שלה, איננה כלל קבלת האר"י האמיתית ואינה הקבלה הפסיבדו־לוריאנית של סרוג, אלא יש בה משום הרכבת התורות החדשות הללו על משהו חדש ומקורי בדעותיהם של גדולי המקובלים בפולין. "משהו מקורי" זה הוסיף כנראה על עממיותה של קבלה זו ועזר להשתרשותה בחוגים רחבים למדי, אולם מאידך גיסא גרע משלימות הבנין השיטתי שמצאנו אצל הרמ"ק, האר"י וסרוג, כל אחד לפי דרכו. טשטוש זה של האופי הסיסטמאטי של הקבלות ובלבולם במערכת הדרשנות גרמו לכך, שתרומתם של מקובלי פולין למחשבה הסיסטמאטית של הקבלה במשך דורות רבים כמוה כאפס. רק בעקבות התנועה השבתאית הופיעו פה ושם נסיונות של חדירה סיסטמאטית לתוך בעיות היסוד של הקבלה (כגון ס' שערי גן עדן לר' יעקב־קופיל ליפשיץ).

אך אין להטיל כל ספק בהתפשטותם העצומה של לימודי הקבלה בפולין בדורות הללו. מימי ר' משה איסרל'ש, שהתאונן על אנשי ההמון כי "בחשכה יתהלכון, אין יודעים לפרש סדרה או פרשה בפירוש רש"י וקופצים ללמוד הקבלה", ועד ימי גזירות חמילניצקי מתפשטת הקבלה והולכת. בשנת 1638 מזכיר שמחה לוצאטו, בספרו האיטלקי על מצב היהודים, את מדינת פולין כאחד משני המרכזים של לימוד הקבלה בארצות אירופה. אם ר' משה איסרל'ש ניסה עוד בספרו "תורת העולה" לקשר את הפילוסופיה העברית והחקירה עם יסודות הקבלה ולהעמידם על זהותם הפנימית, הרי בינתיים נשתנו הזמנים והקבלה תופסת את מקומה בזכות עצמה ומבלי להיזקק לחסותה של החקירה. ותהליך זה נמשך וגובר אחרי השואה והחורבן, שבאו על יהדות פולין ואוקראינה משנת ת"ח ואילך.

רעיונות המקובלים ובפרט המשיחיות המיסטית, הגנוזה בתורת האר"י על מהות הגלות ומהות הגאולה, הפכו יסוד קבוע בדברי הדרשנים הגדולים שקמו בדור שלאחר הגזירות. הקבלה נעשתה כאן עממית והיא חודרת לתוך הקהל הרחב, לא רק בצנורות של ספרי תפילה וספרי מוסר הנמשכים אחרי דרכי המקובלים אלא גם על־ידי הדרוש. הדרשן העממי המפורסם ביותר בתקופה שלפני הגזירות, ר' ברכיה־בירך בעל "זרע בירך", השתמש עדיין בדרושו בזהירות מסוימת ביסודות הקבלה, ואילו ספריהם של גדולי הדרשנים בדור שלאחריו רוויים אירת הקבלה, רעיונותיה ושברי רעיונותיה, על כל גדותיהם. מורשת רעיונותיהם וצירופיהם המיוחדים של מקובלי פולין הנזכרים למעלה ודבריהם של מקובלי צפת, שספריהם התפשטו בדור הזה מאוד־מאוד, אלה ואלה שימשו לדרשנים כבתי־אוצר, אשר מהם נלקחו ההנחות לבנין דרושיהם. דוגמאות למופת של דרך זו מוצאים אנו בספריהם של ר' אהרון־שמואל קיי־אנובך או של ר' בצלאל בן שלמה, "שהיה דרשן בקהילה המפוארה ק"ק סלוצק". ספריו של ר' בצלאל, ביחוד ס' "עמודיה שבעה" ו"קרבן שבת", היו חשובים ביותר בעיני בני הדורות הללו. עולם הקבלה הוא אויר־הנשימה שלהם.

אם אינני טועה, יש לחפש בחוגי הדרשנים ברוח הקבלה את המקור לאחד החידושים התמוהים בספרותנו, שמסופקני אם עמדו על מקורו: כוונתי ל"מדרשי פליאה" שמופיעים מכאן ואילך בספרותנו, אלו הם מאמרים פאראדוכסאליים ואף מבהילים המנוסחים בלשון המדרש (כגון "אין מניחין תפלין אלא בשבת" וכיוצא בזה) והמסכמים בצורה מפתיעה איזה צירוף של מוטיבים רחוקים; אף יש שהם משמשים בבחינת "משניות" קצרות לדרושים המפענחים אותם באריכות. ספק גדול אם "מדרשי פליאה" אלה נולדו בראשונה בישיבות כתרגילי חריפות בשדה האגדה, שפן מוכיחה הבדיקה של הופעתם הראשונה בספרותנו, כי מחוגי הדרשנים הנ"ל מוצאם, האגדה הקדומה כאילו לא הספיקה עוד לצרכיהם, והם ביקשו צירופים חדשים ומחשבה חדשה, בדרך המשך הצורות הספרותיות של האגדה. מפולין נתפשטו והגיעו "מדרשי פליאה" אלו לאשכנז וגם אל הספרדים. יתכן

שלאחר שהומצאה צורה פסיבדו-מדרשית זו, השתמשו בה גם לשם חריפות סתם, אבל מקורה באוירת הקבלה בפולין.⁵ גזירות ת"ח באו כמהלומה איומה על ראש יהדות פולין, והרי זו אחת מתמיהות ההיסטוריה, שדוקא לאותה שנה נקשרו תקוות גאולה לזהות ביותר. לאחר שקלו כל הקצים שנזכרו בספרי הראשונים וגם בספר הזוהר, נתלו המקובלים במאמר אחד בזוהר, שהבטיח אמנם לא את הגאולה (שהיתה צריכה לבוא, לדבריו, בשנת 1300 בערך), אבל את תחית המתים הסופית, שלאחר הצרות העתידות להתעורר עם קיבוץ הגלויות, בשנת ת"ח (1648), כנגד הפסוק (ויקרא כ"ה): "בשנת היובל הזאת תשובו איש אל אחוזתו".⁶ לאחר זמן הוציאו את דברי הזוהר מפשוטם ורבים ממקובלי צפת, איטליה ופולין חשבו כי שנת ת"ח עתידה להיות שנת הגאולה דוקא. דברים מלאים ענין הננו קוראים על כך בספר "עמק המלך" לר' נפתלי פֶּבֶרֶךְ, שהופיע בדפוס בשנת ת"ח עצמה באמסטרדאם. "בכל דור ודור יברא הקב"ה צדיק אחד הראוי שתשרה עליו שכינה כמשה רבנו. אם דורו זוכה לכך ויגאל את ישראל והכל תלוי בגלגולי הנשמות לצרף אותם... ועוד היום אנו מצפים לאל, יערה עלינו רוח הקודש ממרום ויברא אותנו פעם אחרת ויאיר עינינו בתורתו ויקח ארץ-ישראל מיד ישמעאל, שנאמר עליו והרביתי אותו למאד מאד לגוי גדול אשימנו, עולה גימטריא ת"ז, ר"ל [רוצה לומר] עד אותו זמן של אשימנו יהיה לגוי גדול וישתלם זכותו של מצות מילה... ובשנת ת"ח יקח משיח המלוכה ממנו. ואע"פ שאומר [בזוהר] שהתחיה יהיה בזמן ההוא, אין בכך כלום כי בעונותינו שרבו יצאו מהם מה שיצאו... והיא עת רצון, אחת מאותם הקצים שמתחילים מיום שלכד מלך ישמעאל את קוסטנטין, והוא סוד זא"ת מנוחתי עדי עד".⁷ וכאשר באו במקום הגאולה, הגזירות הנוראות של חמלניצקי והרסו והחריבו את יהדות פולין, ראו בהן התחלת חבלי המשיח, ורבו העדויות על זה בדברי בני הדור. גיסו של ר' שמשון מאוסטרופוליה מספר עליו, שניבא, לפני שנאבד מן העולם בגזירות ת"ח, כי בשנה הזאת יתחילו חבלי המשיח ונתן סימן לדבר שם הרשע חמ"ל חבלי משיח יבואו ליכם, וכן חבלי משיח גימטריא ת"ח. אבל — הוא מוסיף מתוך עצבות — בשנה ההיא היה אמנם ראוי להיות תחית המתים ואולם לא די שלא היה תה"מ (תחיית המתים) אדרבא עוד נהרגו אלפים ורבבות ולא ניתנו לקבורה ואכלו הכלבים את בשרם... אמנם על דרך הפשט הגם שלא היה תה"מ, מכל-מקום התחילו חבלי משיח".⁸

אחד מבני הדור ההוא מסביר, שכל שנות הגאולה עלולות ליהפך לשנות גזירות ופורעניות, והכל תלוי בתשובה. אמרו, שגם ר' נתן שפירא קבע "שבשנת תתנ"ו לאלף החמישי (1096) היתה עת רצון וקץ אחד מהקצים ונרמז בפסוק "גאולה תתנו לארץ" ולכן היו אז גם כן גזירות קשות לעורר על התשובה, ומשום שלא עשו תשובה לא נגאלו אז".⁹ דרשני הדור הרבו להסביר בדרשותיהם מדוע לא באה הגאולה, ולהטיף להתעוררות הלבבות. אבל ראוי לציין שבכל-זאת לא קמה בפולין תנועה משיחית ממש מתוך המסיבות והתנאים המיוחדים של גולה זו, עד שנסחפה גם ארץ זו לתוך המערבולת הגדולה של התנועה השבתאית בשנת תכ"ו (1666). ספק אם יש אמת בדבריו של אחד הנוצרים מבני הדור, המספר על משיח שקם בפולין לפני שבתי צבי; על-כל-פנים לא מצאנו כל זכר לכך במקורות היהודים.

ב

ברור שההתפרצות המשיחית בזמן שבתי צבי מעורה בגורמים רבים ושונים, חמריים ורוחניים, חברתיים ודתיים גם יחד, ואין היום כל אפשרות להבדיל ולהעריך את מידת השפעתו של כל גורם לחוד. אין ספק שהפְּרָעוֹת האכזריות, הדלדול אחרי

⁵ בס' רב פעלים לר' אברהם בן הגריא נזכר אמנם מדרש פליאה 'דפוס ויניציאה ישן', אבל כנראה יש כאן טעות, ומהדורה זו, שאיש לא ראה אותה, לא היתה ולא נבראה. 'מדרשי פליאה' שהובאו בספרי חכמי הספרדים מתחילת המאה הי"ז, נלקחו מספרי ר' בצלאל מסלוצק, ר' אהרן קיידיאנוב וחרביהם בפולין. כל התופעה המיוחדת הזאת עוד לא נחקרה כלל. ⁶ מדרש הנעלם שבזוהר, ח"א דף קל"ט ע"ב. ר' משה קורדובירו פירש גם הוא את המאמר הזה (בפירושו לס' שמות, ח"ב דף י' ע"א, הנדפס בס' אור החמה), שאמנם נתעלמו כמה קצים בעונותינו, אמנם לא יעבור משנת ת"ח לכל הדברים שבעולם. ⁷ ס' עמק המלך, דף ל"ג ע"ב. (דברים דומים לכך ומלאים ענין מביחנת בקורת הדור עיין שם בדף ס"ח ע"ב). המחבר אומר אמנם שראה את הדברים כתובים בס' עץ חיים לר' חיים ויטאל, שקיבל את הסוד הזה מרבו האריי, אבל נראה שנתחלפו לו המקורות, ואולי מצא את הדברים בפירושו הזוהר של הרח"ו. ⁸ ר' יצחק מוכיח, בהקדמתו לס' שבתי צבי, המכיל את שרידי כתביו של דודו ר' יחיאל-מיכל, אשר נהרג בשנת ת"ח בנמרוכ. הספר נדפס בלובלין בשנת ת"מ. ⁹ כך מספר הדרשן ר' יהודה-לייב מסינסק בתחילת ספרו 'קנה חכמה', פראנקפורט ע"נ אודר תמ"א, דף ב' ע"ג. גם מחברי הכרוניקות והפיוטים על גזירות תתנ"ו רומזים כמה פעמים לתקוות הגאולה שלהם בשנה זו, שנהפכו להם לאבל.

המלחמה הגדולה עם שנידיה וחורבן מעמד החמרי של יהודי פולין שימשו קרקע-צמיחה להתעוררות המשיחית. האפולוליות של האופק החיצוני והפנימי, עלילות-הדם ההולכות ונשנות בפולין, המסים והארנוניות ותשלומי השוחד המתמידים לכמרים ולשופטים, כל אלה הוסיפו בודאי על המבוכה ונצטרפו לאוירה הרוחנית שנשיתית לתארה למעלה ואף סייעו ליצירתה. כשבאו הבשורות מארץ-ישראל, מאיזמיר ומשאר תפוצות הגולה, על ההתעוררות הגדולה, על חידוש הנבואה בעזה וגילוי מלך המשיח על-ידי נתן הנביא, מצאו להן הד עמוק ולבבות מוכשרים בכל ארץ וארץ לפי תנאיה המיוחדים— והרי לא היה בתקופה הזאת הבדל רב בין רוב ארצות הגולה, מבחינת מעמד החמרי והרוחני של היהודים. במהרה נודע בפולין, כי שבתי צבי ראה בגזירות ת"ח את התחלת הגאולה והכריז כי משיח בן יוסף נהרג בגזירות הללו, בדמותו של יהודי פולני אלמוני, בשם אברהם-זלמן, שאיש לא שמע עליו מעולם. כשם ששבתי צבי עצמו נתעורר כנראה בעקבות הידיעות הראשונות על גזירות ת"ח לחזונותיו המשיחיים הראשונים, כן יכלו בודאי יהודי פולין עצמה למצוא בבשורה החדשה תגמול לסבלותיהם ויסוריהם. גם נתן הנביא בעזה הבטיח להם גמול מפורש, כי בודאי לפולין מתייחסים דבריו באגרתו אל הגביר רפאל יוסף במצרים, מסוף שנת תכ"ה (1665). ש"ל א היה הריגה בערלים זולת בארצות אשכנז¹.

על התפשטות התנועה בפולין וגילויה (שלא היו שונים בהרבה מאלו שבשאר התפוצות) יש לנו כמה זכרונות. רגילים היו בשנת 1666 לכתוב במקום למקום וכל ידיעה, אמיתית או בדויה, שבאה מקושטא לפולין, הועברה משם מיד לכמה ארצות אחרות, להאמברג ולליוורנו, וכן נתפשטו מיד השמועות שבאו לאמסטרדם גם במזרח אירופה. כי לכל אחד היו קרובים וידידים בארצות אחרות ונזדרו להודיע איש לרעהו. ידיעות אמיתיות על אישיותו של שבתי צבי ופרטי המאורעות בקשר לכך היו מועטות מאד, ולעומת זאת נתרבתה מלכתחילה האגדה, וכל יום-יום צצו סיפורי נסים ונפלאות שנפוצו ונשכחו והוחלפו באחרים. אמנם הנביא בעזה חזר והדגיש שהמשיח לא יעשה לפי-שעה כל נס, ובוה תיבחן אמונת ישראל וזכותם, אם יקבלו אותו ויאמינו בו בלי אות ומופת— ואילו למעשה שונה היה החזיון לגמרי, כי ההמונים תאבים לנסים. מסכיבתו של המשיח והנביא עצמם נפוצו הסיפורים המופרזים ביותר על כל מיני מעשים שנעשו ומראות שנראו. יעקב ששפורטש מספר לנו, בתחילת שנת 1666, שבאו מכתבים מפולין "המבשרים שהמלך התוגר הלביש את שבתי צבי כתר מלכות ובגדי מלכות והרכיבו על סוס על צד ימינו, ונפלאות אשר לא נעשו מגידים, שביום בואו (לקושטאנטינא) ותגעש ותרעש הארץ ושנכנס לחצר המלכות רכוב על אריה ושהמלך תמה על ביאתו ושהגיד לו שהוא מלך על ישראל, וכאלה הרבה"². הגה לפנינו תמונה עממית מהתעמולה, כפי שהתנהלה למעשה בין ההמונים. אין אנו יודעים עד כמה נודעו גם בציבור היהודי פרטי הידיעות, שנשלחו לאצילים פולנים, על-ידי קבוצים הקבועים בבירות אירופה— מקצת הידיעות הללו הדפיס רק לפני שנים מעטות, מתוך כתבי-יד פולניים, מאיר באלאבאן³— אבל יש לשער שהיהודים לא ידעו פחות על האגדות המתהלכות, מאשר הקורספונדנטים מפריחי השמועות בין הגויים. וכפי שמוכח מתוך פקודת מלך פולין שאביא למטה, קראו היהודים לא פחות מהגויים את המגילות העפות על-אודות שבתי צבי, שנדפסו אז ונפוצו בכל הארצות.

התעמולה למעשי תשובה מופלגים, שהתנהלה אז בכל עוז והומרצה ביותר על-ידי אגרותיו של נתן הנביא, נתפשטה גם בפולין. בקראקא נדפסו בשנת תכ"ו (להושע"ה) לכל הפחות שתי מהדורות של ספר עממי בידיש, בשם "תיקוני תשובה מארץ הצבי", בהסכמתו של האב"ד ר' אריה-ליב בן זכריה-מנדל, שנזדרו גם להעתיק את אגרותיו של נתן הנביא ולהפיצם בין חכמי ארצו. מאחת המהדורות הללו שרד אחד הטפסים, ומהשניה לא נשתמר, עד כמה שידוע, אפילו טופס אחד! תיקוני תשובה אלה נשלחו על-ידי הנביא מעזה או נקבצו מספרי המוסר ומדברי האר"י, וכל אחד מישראל נזדרו להראות את תקפו במעשי גבורה מעין אלה. על התעוררות זו מספר לנו הכומר גאליאטובסקי מצ'רניגוב, בספר שנדפס בשנת 1672: "לא זומן, בשנת 1666, הרימה הכפירה היהודית את ראשה בוולין, פודוליה, בכל ארצות רוסיה-הקטנה, בדוכסות ליטא, בממלכת פולין, ובארצות הסמוכות האחרות. הם הגביהו להרים קרנם וכוח עקשנותם, הניפו את דגל המשובה והתחילו תוקעים בשופר העזות לנצחונם. באותו זמן הופיע במזרח, בעיר איזמיר, רמאי שנקרא שבתי צבי, שקרא לעצמו משיח היהודים ומשכם אליו בנסים של שקר,

¹ עניני שבתי צבי, הוצ' פריימאן (ברלין תרע"ג), עמ' 85. ² קיצור ציצת נובל צבי (אודיסה תרכ"ז), דף כ' ע"ב. לאמתו של דבר לא ראה ש"צ את המלך בפעם הראשונה אלא ביום המרתו. ³ במאמרו הפולני Sabataizm w Polsce (השבתאות בפולין), בספר היובל לכבוד פרוש' משה שור, (וארשא 1935) עמ' 82-87.

והבטיח ליהודים להוציאם מהגלות מבין האומות ולהחזיר להם את ירושלים ואת מלכות ארץ־ישראל... והיהודים הטפשים שמחו והיו מקוים שהמשיח יקחם על ענן ויובילם עליו ירושלימה, וכשנראה ענן על איזו עיירה, התפארו לפני הנוצרים ואמרו שמיד יביא אותם המשיח לשבת בארץ־ישראל ובירושלים. בעת ההיא התענו, מפני משיחם, כמה ימים בשבוע, ומהם גם כל השבוע; לא נתנו אוכל לילדיהם הקטנים, התרחצו בחורף מתחת לקרח והתפללו שם תפילה שָׁדו אותה מקרוב. במשך החורף מתו יהודים רבים בשל טבילותיהם בקור העז. בכל יום היו הולכים לבתי־תפילתם וערכו שם את תפילותיהם⁴. התפילה שָׁדו אותה מקרוב אינה אלא סדר התיקון, שקבע הנביא בעזה ושנשלח לכל התפוצות ואף נדפס.

זקיפת ראשם של יהודי פולין גרמה להפגנות בחוצות הערים ואף לפרעות. היהודים הולכו אתם תמונות של שבתי צבי ונתן הנביא; הנוצרים התנפלו עליהם והכו בהם. מאורעות כאלה קרו, כנראה, במקומות רבים בפולין, שָׁן אנו יודעים על פרעות כאלו בפּינְסְק, ב־20 למאָרס 1666, בוויילנא ב־28 לחודש ובלובלין ב־27 באפריל. בפקודת המלך יאן־קאזימיר, מיום 5 במאי 1666, נאסר על היהודים לשאת את תמונתו של שבתי צבי והשלטונות נדרשו לשים קץ למהומות. "זו כבר הפעם השניה שהגיע לאזנינו, כי אנשים פוחזים המתהפכים בתחבולותיהם וזוממים להחריב את יהודי המדינה, הפריחו לא מזמן בין הבריות, בתקת שוד, את החדשה, כאילו ניתנה רשות לכל איש ואיש, מטעם הכנסיה ועל־ידי הודעות בדויות מטעם בתי־הדין העליונים של המלכות, להצַר ליהודים ולאבדם, ועל־ידי כך נתחוללו מהומות, נגישות, מעשי־שוד ושפיכות־דמים במקומות שונים, כידוע לכל אחד, ואילו כעת נטלו לעצמם גם [היהודים] חוצפה וקנאה ומפיצים בין הבריות, בתורת אמת ברורה וגמורה, את שמועת השקר, [שבאה] מארצות זרות על דבר איזה משיח ומוכיחים זאת לאנשים פשוטים על־ידי כתבים מודפסים ותמונות מצויירות. במקומות אחדים, שבהם מצויים היהודים הכופרים האלה, כבר נראות התוצאות של מעשי־משוּבְתָם, ועוד ממשיכת ובה מהומה גדולה יותר, המאימת לתת את אותם היהודים במצור ובמצוק, כדי ליתן מקום, באמתלת הזיופים האלה, לשוד נכסיהם ורכושם של היהודים". המלך גוזר להשמיד כל אותם התמונות, הכתבים, והדפוסים⁵. גם ההגמון הקאטולי מֶפְרָמְסְלָא סארניצקי כותב באגרת־רועים מיום 22 ביוני, שהיהודים "נושאים בחוצות ובשוקים בתהלוכה פומבית, בגלל איזו אמונה טפלה שנתחדשה אצלם, כתבים אחדים מודפסים, הפוגעים בכבוד האמונה [הנוצרית] וכן תמונות הבליהם"⁶.

ממחציתה השניה של שנת תכ"ו יש לנו ידיעות מעטות אבל מלאות ענין על המתרחש בפולין. לתקופה זאת שייכת כנראה תעודה אחת, שנדפסה בתחילת שו"ת "גאון צבי" לר' צבי־הירש הורביץ, ושמר זלמן רובשוב העירני עליה בראשונה⁷. שם נשתמרה, אולי בצורה מקוצרת, חליפת־דברים על התנועה בין שנים מגאוני הדור בפולין, ר' צבי הורביץ, רב בשלושה גלילות זאמוט (קְיִידָאן, וִיזוֹן וּבְרִין) ואחר־כך בזאבלודוֹבָה, ור' יצחק בן אברהם, רבה של וילנא ואחר־כך של פוזנא. שניהם יודעים לנו יפה כגדולים בנגלה ובנסתר. שמו של ר' יצחק הלך לפניו בכל ארץ פולין, ומבעל ס' "גאון צבי" נדפס (לאחר מאה שנים) גם פירוש בעל ערך מסויים על ס' הזהר, בשם "אספקלריאה המאירה". והנה הרב זאמוט פונה בעסקי הלכה לחברו בוויילנא, ודרך־אגב הוא מבקש ממנו בסגנון נמליץ חדשות בענין ה"התחדשות" — שָׁם המביע הרבה מרחשי לבם של המאמינים — אף מפציר בו להעתיק לו, על־ידי סופרו, את הידיעות המתקבלות בוויילנא. "ואגב חורפי — הוא כותב — מחילה [לשון בקשה!] לי לאדוני במעשה אצבעותי גרנן, כי יודיענו האדון את אשר אנו מצפים ומחכים בצפייתנו המחודש" בכל יום יום תמיד מעשה בראשית לפני שמש⁸. ידעתי כי לא יִבְצָר ולא יפלא ממנו כל דבר מדי חדש בחדש⁹, כל ימנע נא הטוב להיות לאל ידו, יצוה נא לאשר על ביתו להעתיק את כל ונוכחת⁹, והננו מוכנים מזומנים לתת את הכסף המחיר להמעתיק, ולך הצדקה... ובימינו יושע יהודה וישראל לגאלינו בנפש חשוקה" וכו'. הרב בוויילנא משיב לו בקיצור בסוף תשובתו: "ואודות ההתחדשות אין בלשוני מילה. רק מה שכתב אלי הרב מיאס ובודאי ידע מר מזה, ובוזה תתענג על רוב שלום עד עולם". סגנון הדברים, ובפרט לשון פנייתו של ר' צבי הורביץ, מוכיח שהמדובר במאורעות שלפני ההמרה. יאסי היתה אז עיר תורכית, והידיעות על מאסרו המכובד של ש"צ ב"מגדל עז" ומעשה הפלאים שסיפרו על זה, הגיעו מהר מגבול תורכיה לפולין, ההתרגשות היתה

⁴ עיין: רובשוב, ייבירייסקאיא סטארינא, כרך ה', ע' 221–219; וכן באלאבאן, במאמרו הנ"ל, עמ' 80. ⁵ את הפקודה הזאת מצא באלאבאן בארכיון בלבוב, עיין במאמרו הנ"ל, ע' 44. מכיון שהיהודים לא הדפיסו קונטרסים על מעשי שבתי צבי, ברור שהכוונה לחוברות הרבות ולעלונים־שנדפסו אז חדשים לבקרים ע"י נכרים. ⁶ עיין: באלאבאן, במאמרו הנ"ל, ע' 45. ⁷ הספר נדפס בפראג תצ"ו. ⁸ רמז להמשך הפסוק "יגון שמו", שנדרש בדברי חז"ל על שמו של משיח. ⁹ לשון ס' בראשית כ', ט"ז.

כללית ועמוקה. בזמן שהרב במדינת זאמוט הרחוקה כתב את דבריו לוויילנא, נכתב בקראקא כתב־יד של ההפטרות מכד השנה, שנשתמר בבית־הכנסת של הרמ"א. נוסח השער משקף את הלך־הרוח של הימים ההם, ולתוך דברי ההתעוררות שילב הסופר חמש פעמים את שמו של שבתי:

שודין בשמך תושע יהודה
בקרוב תקרב ישענו שמחינו
תשבי יבשר בקול שופר
ישמע שלום בארצות תפוצות
ישראל

תכ"ו [1] 10

כ"ה סיון

מכמה מקומות בפולין נסעו כבר באביב 1666 להקביל את פני המלך החדש. רבי לייב בן עוזר, שמש קהילת האשכנזים באמסטרדאם, מספר בזכרונותיו על התנועה השבתאית, שנשתמרו ביידיש, שגם אחד מקרובי אשתו נסע מוויילנא אל שבתי צבי. שמו היה ר' אברהם קוקש, תלמיד־חכם שביקר אחר־כך באמסטרדאם וסיפר לקרובו כשעיניו זולגות דמעות, "שאכל עם שבתי צבי יחד בשר ושאר מעדנים בתשעה באב ושתה יין עמו והיו לפניהם מגננים, ותורכים רקדו לפניהם במקלות כאשר המנהג שם בשעת שמחה וחג". וכששאל את שבתי צבי למה הוא מתיר לאכול בתשעה באב, השיב לו שדבר זה רמוז בשמו, "כי שבתי צבי הוא ר"ת יום תשעה באב שבתי צבי בל יתענה"¹¹.

כן הלכו שליחים גם מלבוב. ר' דוד הלוי בעל "טורי זהב", רבה המכובד והישיש של לבוב, שלח אל שבתי צבי את בנו ר' ישעיה ואת בנו־חורגו ר' אריה־לייב בן צבי־הירש. הם עזבו את לבוב לפני פורים, אך הגיעו לקושטא ולמגדל עוז, מקום מאסרו של שבתי צבי בגאליפולי, רק בשבוע השלישי של תמוז. על ביקורם אצל שבתי צבי כתבו דין וחשבון בכתב, מלבד מה שסיפרו בעל־פה אחרי שובם, ועל דין וחשבון זה מיוסד הסיפור המפורט והמעניין שנשתמר בזכרונותיו של ר' לייב בן עוזר. כשסיפרו השליחים לשבתי צבי על הגזירות וההריגות שהיו בפולין משנת ת"ח עד תט"ו, השיב להם: אין אתם צריכים לספר לי שום דבר, הרי מונח לפני כל היום ספר "צוק העתים", שכתובות בו הגזירות מכל הקהילות, והוסיף ואמר: מדוע אנכי יושב כגנדי אדום וספר התורה שלי לבוש אדום? כי יום נקם בלבי ושנת גאולי באה 12! כל התנהגותו אתם היתה בכבוד וידידות גם יחד, הוא שר אתם מזמורי תהלים בהתלהבות עצומה כדרכו ויחד עם מתנות אחדות לאביהם הישיש שלח לו אגרת, בה נאמר "במהרה אני אנקום נקמתכם ונחם אנחמכם כאיש אשר אמו תנחמנו על אחת כמה וכמה טובה כפולה ומכופלת יום נקם בלבי ושנת גאולי בא"ה"¹³. השליחים יצאו מלפניו בהתפעלות רבה ומלאים אמונה וחזרו בר"ח אב בערך לפולין וכנראה הגיעו כבר לפני ראש השנה ללבוב. "והגידו מה שראו מההכבוד ורוב הכסף וזהב... ולבושים שהיה לובש בכל יום בגדי מלכות וריבוי האוכלוסין מהבאים שם והכבוד שעושים לו הגויים... ותהום כל מדינת פולין"¹⁴. נשארה לנו האגרת של ר' משה סג"ל מקראקא, שכתב בערב יום־כפור תכ"ז לגיסו ר' מאיר איסקרלש בוויילנא, בה הוא מודיע על דבר השליחות ודברי השליחים שחזרו זה עתה. "וזהו טיפה מן הים מן הדברים הנפלאים שהגידו בעל־פה, כי מי יוכל לכתוב הכל, כי זה הכלל כולם שווים לטובה"¹⁵.

גם הדרשן הגדול של קהילת קראקא ר' ברכיה־בירך בעל "זרע בירך", שעמד כנראה לעלות לארץ־ישראל, ביקר אצל

¹⁰ הפאקסימילייה בספרו של באלאבאן, תולדות יהודי קראקא וקאזימיר, כרך ב', מול עמ' 64. האות האחרונה בפרט־השנה נקרעה מעל הקלף. גם במלה הראשונה חסרות שתי אותיות לכל היותר והשלמתי את המלה 'שדי', שפן ראו כבר בימים ההם בשם זה רמז לשבתי צבי, כי שיין דלית יויד עולות בגימטריה שבתי צבי.¹¹ בכ"י 'בשרייבונג פון שבתי צבי' הנמצא עתה בידי ו. רובשוב בתל־אביב, דף ג' ע"א. ורב תודות למר רובשוב, שהרשה לי להשתמש בכ"י זה. בקיצור שבט' תורת הקנאות, עמ' 26, נשתבש השם והושמטו פרטי הדברים.¹² בכ"י הנ"ל, ומשם בא התיאור המפורט והיפה אצל דוד כהנא, תולדות המקובלים, השבתאים וכו', כרך א', עמ' 94. הדויח שלהם נזכר גם בקיצור שבט' תורת הקנאות, עמ' 17.¹³ קצור ציצת נובל צבי, דף כ"א ע"א. המלים המסומנות עולות בגימטריה שבתי צבי.¹⁴ שם, שם.¹⁵ שם, דף כ"א ע"ב. התאריך נזכר רק בכ"י ברלין של אוסף אגרות ריי ששפורטש.

שבתי צבי ב"מגדל עוז" ו"יצא ממנו בלב טוב" 16, אף כתב אגרת ארוכה "בוגין [גליון] שלם על כל גדותיו" על ביקורו זה, והאגרת נפוצה בעירו ובמדינת אשכנז 17.

מפולין, כנראה מלבוב, בא אל שבתי צבי גם אותו מקובל ר' נחמיה הכהן, שגרם למשבר הסופי לפני המרתו של "משיח אלהי יעקב". מרובים הם הסיפורים על ר' נחמיה זה ומלאים סתירות. לפי דבריו המפוכחים של ר' יעקב ששפורטש "היה מקודם זה כמתנבא והיו חושבים אותו למטורף ואומר דברי שגעונות" 18, לעומת זאת מספר ר' לייב ב"ר עוזר, שהכירו בסוף ימיו באמסטרדאם (בשנת 1690), שהיה תלמיד-חכם גדול "ובעל קבלה גדול שאין כמוהו בפולין". אמנם הערכותיו של השמש מאמסטרדאם הן בדרך-כלל תמימות והמוניות למדי, אבל הוא מעיד עליו שעוד בימי זקנתו ידע את הזוהר וכן את כתבי קורדובירו והאר"י בעל-פה. אחרי-כן סיפרו אמנם ששבתי צבי קרא את ר' נחמיה הכהן לבוא אליו (וכן נמצא אצל ששפורטש), אבל סדר הזמנים מוכיח, כי האמת היא כפי הסיפור אצל ר' לייב ב"ר עוזר, שמעצמו הקדים והלך לתורכיה, "כדי לדבר עמו פה אל פה ולשמוע מה שורש דבר נמצא בו ואם יש בו ממש או לאו. ואת ההוצאות נתנו לו מן הקהל, שהרי אם למדן כזה קיבל על עצמו ללכת לשם, היו די קהילות ואנשים שהיו נותנים לו כסף על כסף כדי הוצאותיו, כי היו מתאווים לדעת את שורש ויסוד הענין, כאשר אפשר לתאר בנקל, ובפרט מלמדן ומקובל כזה, שאין יכולים לשטות בו, היה כל אחד שמח לתת לו מחלקו... כי אנו היהודים בגלות המר והחל הזה אוהבים לשמוע בשורות טובות ישועות ונחמות, ובפרט בפולין ששם רשעות וגלות רבה, וכל יום מתחדשים הגזירות והבלבולים... והם אינם חסים על כספם והונם בשביל דבר כזה" 19.

בסוף אב תכ"ו בא ר' נחמיה למבצר גאליפולי ובתחילת אלול נתקיים אותו הוויכוח הדראמטי בינו ובין שבתי צבי, המתואר ביתר פרטות בזכרונותיו של ר' לייב ב"ר עוזר, ששמע אותו מפי ר' נחמיה עצמו. המקובל הפולני אינו שואב את טענותיו ואת חזונו על דבר הגאולה מהלכות המלכים של הרמב"ם (כמו, למשל, ר' יעקב ששפורטש), אלא ממדרשי הגאולה והאפוקליפסות של הראשונים, מס' "אותות משיח", "פרקי משיח" וכיוצא בהם. ספרות עממית זו תופסת בדמיונו מקום בראש על פני כל דברי המקובלים. הוא תובע משבתי צבי, שיוכיח לו במה מעשיו מתאימים למה שכתוב באגדות ההן על הקץ. כי הרי הוא, המקובל העממי, מבין את הדברים הללו כמות שהם, ואינו מקבל ביאורים מיסטיים, המוציאים את דברי הראשונים מפשוטם. על-כן אינו מוצא בשליחותו של שבתי צבי את קיום דברי החזון של הראשונים. הוא שואל: "איה איפוא משיח בן יוסף משבט אפרים שילחם תחילה עם גוג ומגוג, ואחרי כן יקבץ גוג ומגוג את עמו וילחם פעם שנית בישראל ויהרוג את משיח בן יוסף בשערי ירושלים, והיהודים שיהיו עמו ינסו למדבריות לארץ לא זרועה ויאכלו עשב השדה ותהיה עת צרה לישראל אשר כמוה לא היתה וישארו רק מעט מהיהודים והם הצדיקים הגמורים שיעמדו בנסיון, כי נתנו שכמם לסבול, ואף הם יהיו מפוררים ומפורדים וכל אחד מהם יחשוב בלבו כי אין עוד יהודי בעולם" 20. ור' נחמיה שואל: הרי לא ראינו כלום מכל זה ומה אפוא עשית אתה? והננו עדים למעמד פאנטאסטי ביותר. שלושה ימים מתווכחים המקובל מפולין והמשיח מאיזמיר על צדקת תביעותיו המשיחיות, לא במעשי נסים וגבורה אלא בדיבורים ובפירושים. שבתי צבי משתדל להעביר את הוויכוח על שליחותו לשדה המיסטיקה: הכל הוא סוד ואין הדברים לפי פשטם. "ולא עשו כל היום רק הביאו ספר מקובל אחד וספר מקובל אחר ונשאו ונתנו בדבר בכעס גדול עד חצי הלילה והפסיקו ונרדמו איזה שעות ואחרי כן התחילו להתווכח מחדש". בפעם הראשונה הועמד שבתי צבי במצב הגנה ונמצא חכם שאיננו מתרשם ממנו כשאר כל המבקרים אצלו – ויד שבתי צבי קצרה להושיע, שהרי אין דרך חיו נמצאת כלל בהתאמה לספרי הקדמונים...

מקץ שלושת ימים נתיאש ר' נחמיה משבתי צבי, ובמסיבות שאינן ברורות לגמרי, הודיע לשלטונות המבצר על רצונו להמיר ולהתאסלם. הוא עזב את העיר והלך לאַדְרִיאָנוֹפּוֹל ושם מסר דברי קטרוג ומסירות על שבתי צבי כמורד במלכות, ובזה גרם, ששמו קץ למאסרו ב"מגדל עוז" והביאו את שבתי צבי לפני השולטן, לאותו מעמד בו המיר אף הוא. ר' נחמיה חזר לפולין מיד לאחר שמסר את דבריו לשלטונות התורכיים "ובא למדינת לבוב ועשה תשובה גדולה ולא עמד בהמרה כי-אם ימים מעטים" 21. הוא

16 מתוך כהי הגיל בס' חורת הקנאות (לבוב 1870), עמ' 16. 17 עיין "בית המדרש, הוצ' א. ה. ווייס, כרך א' (תרכ"ה), עמ' 92.
18 קצור צניצ, דף כ"א ע"א וליב ע"א. 19 בכתב-יד של ר' לייב ב"ר עוזר, דף ל"ח ע"ב. 20 מכהי הגיל בס' חורת הקנאות, עמ' 17.
21 ציצת גובל צבי השלם, כי אברהם אפשטיין, דף רכ"ה ע"א.

התנהג בכשרות ובחסידות מרובה, ולפי מה שכתבו לשפורטש לא השיב כל תשובה לשואליו על ענין שבתי צבי, רק אמר: "קו לכם למשיח האמיתי ולא לזה"²².

מעשה ר' נחמיה עורר כנראה שערוריה גדולה ברחבי פולין ונחלקו הדעות. היו שדרשו את מעשהו לשבח, ואמרו שלא עשה אלא לשם הצלת עמו, כי ראה סכנת כליון לכלל ישראל אם לא ישימו קץ למעשי התעתועים, והמרתו היתה אפוא לשם שמים²³. ואחרים דרשו אותו לגנאי וקטרגו עליו, כי המיט שואה על ההתעוררות המשיחית הגדולה. יתכן שיד האחרונים היתה על העליונה ועל-כל-פנים נרדף ר' נחמיה וגורש ממקום למקום והוכרח לעזוב את פולין סמוך לשנת תל"ה (1675) כמוחרם ומנודה. סיפרו עליו כל מיני מעשים, ונראה שהשבתאים הפיצו את השמועה שדוקא הוא, שגרם להמרת שבתי צבי, מחזיק עכשיו באמונתו. בביוגראפיות של שבתי צבי, שנכתבו בידי מאמינים כגון ר' ברוך מן אריצ'ו, "תוקנה" כל הפרשה, ור' נחמיה מופיע כנביא שבתאי ממש וכאלו דבר לא קרה²⁴. היו גם שאמרו, כי ר' נחמיה הכריז על עצמו כמשיח בן יוסף. אבל נראה שכל אלו אינם אלא סיפורי-הבאי, הרדיפות עליו נבעו מתוך מרירות נפשם ואכזבתם של המוני ישראל בפולין ובאשכנז.

ג

האכזבה המרה שבאה עם המרתו של שבתי צבי, לא שמה קץ לתנועה השבתאית. גם בפולין, כמו בכמה ארצות אחרות, היתה ההתרגשות עמוקה יותר מדי והגיעה ליסוד נפשם של ההמונים. עולם חדש נפתח לפניהם ולא קל היה לוותר על אמיתת החזון ואמיתת הבשורה, וכשנתחדשה התעמולה מצד ה"מאמינים" והגיעו אנשים משם וכן כתבים וקונטרסים שאמרו, כי כל ענין ההמרה אינו אלא סוד עמוק ונסתר והכל על מקומו יבוא בשלום, נמצאו גם בפולין חלקים מסויימים בציבור, שנטו אוזן להטפה זו. אמנם לא בפרהסיא יכלו עתה להופיע הדעות השבתאיות החדשות, שבאו לקיים את תקוות הגאולה הקרובה ואת אמיתותו של הגואל שסרח, כי שלטונות הקהילות נתפכחו עד מהרה וביקשו לטשטש את המאורע הגדול ולהשבית את גלי ההתרגשות העצומים. ר' שמואל אבוקב מספר בתשובותיו, כי לאחר שעברה הרוח הרעה והמבוהלת מעל כל הקהילות טענו בראשונה אחרי שבתי צבי, חזרו בהן, ובכמה מדינות, גם בפולין וברוסיה, "שרפו כל פנקסיהם וכתביהם אשר נקרא שמו עליהם, למען לא יזכר ולא יפקד ביניהם ולא תהיה להם עוד זאת לפוקה ולמכשול עוון"¹. ואמנם לא נודעו עד עכשיו דפים מפנקסי הקהילות בפולין שיש בהם זכר לענין התנועה השבתאית משנת תכ"ו, והוא פלא.

אבל טעות תהיה לחשוב, שעם שריפת הדפים בפנקסים נשרפו גם הזכרונות בלבבות. האמונה השבתאית נשתמרה והתעמולה המחודשת מצאה הרחב בפרט בשני חוגים: בין בעלי הקבלה, שרבים מהם היו מהססים בדבר ולא ידעו אם לקבל את ההסברה המיסטית של ההמרה, שהופצה באגרותיו ובקונטרסיו של נתן העזתי, וכן בין אנשי-ההמון הפשוטים והתאבים לגאולה. אלו היו מוכנים ללכת בנקל אחרי ה"מאמינים", שאמרו להם כי אין הקב"ה מביא תקלה על אומה שלמה, לרמות אותה בשעת התעוררותה האדירה ביותר. וטענה זאת אמנם קרובה היתה ונפוצה ברבים. ואם אנו קוראים אותה עוד כשלושים שנה אחרי ההמרה, בדברי מאמין שבתאי מזולקווא שנתגלגל לאיטליה, הרי בודאי אינה אלא הד לקולות שנשמעו בפי המאמינים במשך כל השנים הללו². אין אנחנו יודעים כיום כיצד נתארגנו בשנים הראשונות אחרי ההמרה אותם החוגים שנשארו נאמנים לשבתי צבי. ידיעותינו על התפתחות התנועה בפולין, ירידתה למחתרת והדעות המתהלכות בה — הרי הן מקריות מאוד, ורוב הפרטים נעלמו מעינינו וספק אם יודעו עוד. אבל גם צירוף הידיעות הארעיות הללו, המפורזות פה ושם, יש בו כדי ללמד על תפוצתה הרבה של האמונה השבתאית בפולין והשתרשותה העמוקה בכמה חוגים. ידיעה על הופעת נביא חדש באיזו קהילה מאירה לפתע פתאום את כל ההגות של הסביבה ומוכיחה לנו שהתופעות אינן בודדות ומפורדות, אלא הן משקפות תנועה חזקה למדי, אף כי שלטונות הקהילות השתדלו להעלים אותה, עוד יותר משהשתדלו להלחם בה.

השליח השבתאי הראשון אחרי המרת שבתי צבי היה אחד ממקורביו אנשי-חבורתו מאז התחלת התנועה ותלמידו מימי שבתו

²² קיצור ציצת נובל צבי, דף ל"ב ע"ב. ²³ כך שמע גם הכומר ההולאנדי קונן, בשם כמה חכמים באיומיר (בספרו ההולאנדי על שבתי צבי, עמ' 83). וכן טען גם ר' נחמיה עצמו, לפי דברי ר' לייב ביר עוזר (בכ"י הגיל דף נ"ד ע"ב). ²⁴ עניני שבתי צבי, הוצ' פריימאן, עמ' 53. ¹ שו"ת דבר שמואל, סי' שצ"ו. ² עיין: ג. שלום, חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי, תרצ"ח, עמ' 80. רמז לטענה זו נמצא כבר בשנת 1668 בראש יאגרת מגן אברהם לר' אברהם פרוץ מסאלוניקי.

בירושלים. זה היה שבתי רפאל, יהודי מיוון ואחד "הנביאים" הראשונים. הוא פעל מיד אחרי ההמרה בקהילות האשכנזים באמסטרדם ובהאמבורג וגורש משם בהשתדלות הפרנסים. בשנת 1668 בערך בא לפולין ונראה שעשה שם כשנתים. הוא לא הסתתר בפנינו אלא הופיע עוד כדרשן בפרהסיא, ויהודי אחד, שבא לדוֹבְּלִין שבאֵיֶרְלַאנד סמוך לשנת 1700 והתנצר שם, מספר לנו שבימי נעוריו שמע את דרשותיו השבתאיות בפולין.³ תעמולה זו עוררה את ועד ארבע הארצות לפעולה וביריד גְרוֹמְיֵץ בלובלין הכריזו בשנת ת"ל (1670) בפעם הראשונה חרם "בתקיעת שופר וכיבוי נרות" על המחזיקים באמונה השבתאית. נוסח החרם הזה לא נודע לנו, אבל ברור שלא פעל הרבה, שֶׁן חזרו וחידשו אותו כעבור שנתים במושב הועד בִּיֶרְסֶלֶב בג' תשרי תל"ב (1671). נוסח הכרוז, שהוכרו אז גם בפודוליה – הוא נשמר באחד מפנקסי וִינְיָצָא – נמצא בידינו. הוא חשוב בשל סגנונו החריף, המוכיח שנלחמו כאן בכוח חזק ומסוכן. בתעודה זו, שבקביעת תאריכה הנכון אני הולך בעקבות ישראל היילפרין,⁴ מופיע בפעם הראשונה הבטוי "כת שבתי צבי", הוכחה ברורה על התחלת ארגון המאמינים במחתרת. "הפושעים והריקים" הללו יש להם "חלק להזיק מעמד ומצב של כלל שארית ישראל", כלומר: הם מסכנים במשהו את הציבור, אף כי לא פורש במה. בעלי הכרוז מבקשים ונותנים רשות "לראשי הגלילות ולראשי הקהילות לרדוף את האנשים ולהעניש אותם בהרפות ובקנסות ותפיסות אפילו בדיני העמים, וכל ימיהם יהיו אנשים אלו מופרשים מכל קהילות הגולה ורצו בהם כל האלות הכתובות בתורה".

כמה רפה היה כוחו של חרם כזה, אפשר ללמוד מן העובדה המאלפת, שחמשה שבועות לאחר הכרזתו רושם סופר הקהל בקראקא בפנקס החלטה על הקצבות לעניים, והוא חותם "בשנת הגואל משיח ה' בא לפ"ק" (כלומר תל"ב). סופר הקהל עצמו נמנה עם השבתאים שעליהם יצא הקצף.⁵

אין אנו יודעים מה היו המעשים שבגללם נרדפו אנשי הכת, שֶׁן אין ספק שבשנים הללו עוד לא נוצרה כלל אותה תורה של הפקרות ומצוה הבאה בעבירה, שהתפתחה רק בסוף המאה הי"ז. השבתאים הראשונים הללו בפולין לא יכלו להיבדל במעשיהם בהרבה מאחיהם, מלבד ביטול צום תשעה באב ותיקון חצות. ספק הוא אם זהו שהרגיז את הרודפים אותם, ואם אין לחפש את הסיבה העיקרית בעצם אמונתם של השבתאים, שהכריזו בכל דבריהם שהכופרים בשליחותו של שבתי צבי ובפרט "הרבנים המדומים" (כביטוי של ר' אברהם היכני) אינם כלל מבני ישראל האמיתיים, אלא הם הערב-רב. שינוי הערכים לגבי הסמכות הרבנית המסורתית נותן את אותותיו כבר בשנים הראשונות אחרי ההמרה. בטרם בא להתנגש בפועל בעולם ההלכה והיהדות ההיסטורית. כי זהו העיקר: מעין מתגבר של "גילויים", של תורות חדשות ונוצזות למדי ושל דברי נבואה המתיימרת לשאוב מגילויי שכינה ממש, נפתח כאן והוא מקנה לבעלי הגילויים הללו מעמד מיוחד. ולא רק בחוגי המאמינים, גם בין ההמונים ראו בבעלי שאר-רוח כאלה נביאים או קרובים לנבואה או בעלי רוח הקודש, והשפעתם כחסידים ולפעמים קרובות גם כדרשנים מן ההכרח שנראתה לרבנים מסוכנת ביותר. וכל כך למה? מפני שהיה צפוי לעמוד כאן טיפוס חדש במרכז הציבור, השואב את סמכותו ממקורות יניקה חדשים לגמרי והמתחרה בטיפוס הישן של הלומד, של התלמיד-חכם. ואכן נוצר וקם טיפוס זה, בראשונה במחנה השבתאים ואחרי-כך בעקבותיהם בין החסידים, ואין כל פלא בדבר: משהוכרה פעם הנבואה המחודשת כעובדה קיימת, שוב קשה היה לאחות את הקרעים האפשריים בין שני מקורות הסמכות הדתית, הרבנית-המסורתית, והנבואית-השבתאית. לשבתאים לא היתה הכרה ברורה בניגודים, שהיו עלולים להתפתח, ובלי ספק נטו רבים מהם לטשטשם בלבם ולראותם כשני דברים שאינם סותרים זה לזה. והרי תחבולות הדרשנות ולהטיה סייעו לטשטוש גבולות כזה, כי פתחו לרווחה בפני המאמינים את שערי הפירושים. מתוך המאמצים לפרש את דברי הקדמונים לאור דברי האמונה החדשה, המיוסדת על חידוש הנבואה מימי נתן העזתי, כאילו נגשר גשר בין שני התחומים. לעולם קשה יהיה לקבוע

³ כך מסופר בחוברת של אברהם גייקובס (Jacobs), שנתפרסמה אחרי התנצרותו בשנת 1706, כפי שהעירני מר נ. ל. הימן בחיפה. גם בקצור צניצ דף מיה עיב נזכרה בריחתו דרך פולין, בשנת 1671 היה שוב פעם באיזמיר (לפי דברי הקונסול האנגלי שם). בכל המקומות התפאר בנבואה ובגילוי אליהו. ⁴ פנקס ועד ארבע ארצות, עמ' 495 ואילך. התעודה נדפסה לראשונה אצל ליטינסקי, קורות פודוליה, עמ' 64, ושם נרשמה השנה תפ"ב; היילפרין הוכיח, מתוך בדיקת שמות החתומים ומן העובדה שפודוליה יצאה מכלל פולין וסופחה לחורכיה בשנת 1672, כי הכרוז יכול להיות רק משנת תל"ב. ⁵ באלאבאן, לתולדות התנועה הפראנקית (תרי"ד), עמ' 28. אחיכ שיבש ב. את דבריו הנכונים, בלי סיבה מובנה, ויחישב את פרט השנה תכ"ו, אציף שהחשבון אינו עולה יפה ואעפ"י שהתעודה נמצאת, לפי עדותו המפורשת, בין תעודות שנת תל"ב בפנקס הקהל.

עד כמה נתגבשו הצד השמרני והצד המחדש שנגנו בדרושיהם עד כדי הכרה ברורה אצל ראשוני השבתאים, אבל לעומת זאת נוכל לקבוע בוודאות, שכבר בתחילת התנועה, לפני המרת שבתי צבי, עמד ר' יעקב ששפורטש, מתנגדם העקבי של השבתאים, בהכרה ברורה על הסכנות האלה. הוא התריע על הסכנה שתורת ישראל תיעשה כשתי תורות, שיתחילו לזלזל ולדבר סרה בתורה שבעל־פה ובדברי החכמים, הוא חשש שמא מתוך הניגוד שנתגלע בין המשיחיות, כפי שהוגדרה בספרים, ובין המשיחיות, כפי שעלתה בחוויית ההמונים, לא ישגיחו בראשונה וילכו אחרי עקשות לבם. למאמינים הללו לא איכפת אם אמונתם החדשה תסכים עם קבלת רז"ל או לא⁶.

ר' יעקב ששפורטש הרחיק לראות וצדקת דבריו הוכחה על־ידי מהלך המאורעות, אבל הניגודים לא התפתחו באותה המהירות שהוא חזה מראש. הדרך מן הניגודים בכוח אל הניגודים בפועל נמשכה זמן רב. מאוד נטעה אם נתאר לנו את ראשוני השבתאים הללו, ובפרט במדינת פולין, כעבריינים ופורקי־עול, "דבה־פקרא נחא להו". למעשה נתבטאה השבתאות, לכל הפחות, בשלשים השנים הראשונות. דוקא בנטיה לחסידות מופלגת בהנהגה, בהמשכת אותן דרכי התשובה הגדולה, שהותוו לפני התנועה על־ידי הנביא בעזה.

מעבר לתחום המעשה התבטאה שבתאות זו ביצירת אמונה מיסטית, שהיסודות ההרסניים שבה נתרסנו לפי שעה על־ידי העמדת סייגים תיאורטיים מסויימים. האמונה באמיתת שליחותו של משיח ממיר לא נגעה מיניה וביה בתחומי התנהגותו ואורח־חיו של המאמין היחיד; אדרבא, היא יכלה להמריץ אותו גם ליתר חומרות וליתר חסידות, כדי לקצר את דרך העינויים של הגואל השבוי בממשלת הקליפה. היחס אל התורה ובפרט לתורה שבעל־פה ולערכיה לא נשתנה בהכרח בו ברגע שנשאלה השאלה הגדולה ורבת־התוצאות על מעמד התורה בעולם נגאל. השאלה אמנם נשאלה, וכבר שנתים אחרי ההמרה, אם לא לפני כן, ניתנו תשובות עליה בכתבי נתן העזתי, ולפעמים עוד ביתר חריפות בכתבי תלמידיו. ואם לא כל הספרות הזאת מצאה את דרכה אל פולין, הרי מקצתה הגיעה בודאי אל המאמינים שם. תשובה זאת אמרה בעצם: היסוד היציב של התורה שבכתב שאינו ניתן להשתנות ולהתחלף באחר — זהו גוף האותיות הקדושות שהן אורות אלהיים. אבל סדר האותיות הללו איננו שווה בכל מצבי העולם. עוונות ישראל גרמו, ואם תמצא לומר: הפגם הפנימי של העולם כולו גרם. שיהא סדר התורה כמו שהוא לפנינו מ"בראשית" עד "לעיני כל ישראל". אבל אחרי שיתקון החטא ויחזור הכל להווייתו השלמה, תתגלה התורה מחדש. יהיה סדר אחר לאותיותיה והכל יורכב מחדש⁷. ומה שנכללו עכשיו בתורה דברים המכוונים למלחמה ברע, דהיינו: מצוות עשה ולא תעשה, טומאה וטהרה וכיוצא בהן, הכל יעבור מן העולם ויתבטל כשהרוחניות הטהורה של תורת עולם התיקון תתגלה לעיני כל בשר. עם צירוף חדש כזה של אותיות התורה, המשנה את כל מובנה, תבטל ממילא התורה שבעל־פה הבנויה על סדר התורה שלפני תיקון החטא. אבל — וה"אבל" הזה הוא המגן לפי שעה על כל המבנה ההיסטורי של תורת ישראל ועל אורח־חיו של היהודי — אנחנו נמצאים עתה בתקופת המעבר לתיקון השלם. טעות היתה בבשורה הראשונה שאמרה כי התיקון נגמר, וטוב ורע הופרשו לחלוטין ולעדי עד. עדיין יש מה לתקן וסוד המרתו של הגואל קשור בתיקונים האחרונים הללו. בינתיים, עד גמר התיקון השלם והתגלות הגאולה בשלימותה, עומדת התורה בתקפה מכל בחינותיה.

זהו הרקע העיוני שכנגדו עלינו לראות את התחלותיה של השבתאות הכיתתית. יש בה בחינה מסורתית ויש בה בחינה מהפכנית, ושתיהן עדיין מאוזנות. אפשר לצפות מראש שאיזון זה לא יחזיק מעמד לימים רבים. כל מאמין ומאמין, לפי המוג שלו, היה יכול להדגיש את הצד האחד או האחר. יש מי שהצורך הנפשי לסייע למעשה התיקון מביא אותו דוקא לחסידות קיצונית, היונקת באופן פאראדוקסאלי מחזון עולם של ביטול המצוות; ויש מי שחזון העולם החדש של "תורה דאצילות", העומדת להתגלות בזמן התיקון, מעביר אותו על דעתו ומפגהו לראות את עצמו כאילו הוא כבר נמצא באותו עולם.

דברים אלה יש בהם כדי לבאר את תוקף הרדיפות על השבתאים משנת 1670 ואילך. לעומדים מבחוץ היה קל יותר לראות את הסכנות הכרוכות בדעות הנזכרות, מאשר למאמינים העומדים בפנים. אבל חרמות הרבנים לא פעלו הרבה. והסיבה פשוטה: השבתאים לא הכירו כלל בסמכות הפנימית של הרבנים "הכופרים". נתחלפו המשמרות והטרמינולוגיות: בפי המחרמים

⁶ קיצור ציצת נובל צבי, דף ט' ע"א. ⁷ רעיונות אלו הובעו למשל, בדרוש ירזא דמעשה מרכבה של נתן העזתי, הנמצא בכ"י אדלר 493, וגם בעל ס' ישערי גן עדן חוזר עליהם בפולין.

הרי השבתאים הם הכופרים וכל שלומי אמוני ישראל עומדים נגדם — ואילו השבתאים קוראים את עצמם בשם "מאמינים" אתם, ובעיניהם המחרימים הם המה הכופרים, אנשי ערב-רב ובני סמאל ולילית. את הלך-רוחם מתאר יפה ר' לייב ב"ר עוזר, המספר שהמאמינים "היו חושבים את החרמות לאפס ואומרים שאלה שמהם יוצאים החרמות כופרים הם ועתידים לבוא על ענשם כשיבוא נתן הנביא ויתגלה המשיח, כי אז יהיו לדראון ולחרפת עולם"⁸.

חלק מהדרשנים בקהילות פולין החזיק בדעת ה"מאמינים" והפיץ את דעותיהם בסתר או ברמזים המשתמעים לכמה פנים. מרובים הם בדורות הבאים הקטרוגים, שכל הספרים שנדפסו מאז שנת תכ"ו טעונים בדיקה ובעצם, אסור לקרוא בספרי קבלה שנדפסו מאז, כי כולם חשודים על המינוח השבתאי — עדות מובהקת, שהרי בדורות הללו ידעו עוד על האישים והמחברים השונים יותר ממה שנודע לנו, והבינו את הרמזים בכמה ספרים נדפסים, שלא בנקל נעמוד עליהם היום. בשנת תמ"א קורא אחד הרבנים תגר על ריבוי דברי המינוח והרמזים השבתאיים בספרים שנדפסו בשנים האחרונות ומבקש "שלא ידפיסו שום דבר חדש אם לא יובא אלי לשם עיון... כדי לשבר מלתעות עושי ענל ושקרים, תחילה בונים במות לעצמם בעמקי סתרים ולבסוף בונים על אחד ההרים". כי כבר פשה הנגע ו"הדפיסו ספרים חדשים, מקרוב באו לא שערום אבותינו הקדושים"⁹. ברור, שהכותב מדבר על ספרות נדפסת של בעלי קבלה או דרשנים הנוטים לשבתאות או חשודים עליה.

אף אחרי המרתו של שבתי צבי הלכו חסידיו אליו לאדריאנופול, ואגרותיהם של המבקרים, המחזקים זה את זה באמונה, נפוצו בפולין. נשארה בידינו אגרת כזאת של חכם מלובלין, שביקר אצל שבתי צבי ונתן העזתי בשנת תל"ב (1672) וחזר משם לוולין. תלמיד-חכם זה, ר' שלמה בן לייב כ"ץ, שהיה דיין בקהילת אופין (בודאפסט), כולו שקוע ב"אמונה". הוא התפלל יחד עם שבתי צבי המומר בבית-הכנסת וראה "דברים נוראים שאין הפה יכול לדבר ולא הקולמוס לכתוב" ואף חיבר סיפור תולדות שבתי צבי מנעוריו, הכל לפי מה שסיפר לו אחיו של שבתי צבי. הוא פונה באגרתו לאֶחיו אי-שם בפולין ומעורר אותו, בידעו שהוא ירא שמים, "שתתפלל בכוונה שתהיה אחד מהמאמינים באמונת אדונינו ותזכה לרב טוב, כי גדולה האמונה בזה הענין יותר מכל התורה כולה"¹⁰ — דעה החוזרת בכל כתיבי השבתאים מתחילת התנועה ושהיתה עשויה להרגיז ביותר את מתנגדיהם. הכותב מספר על חילופי אגרות עם שאר מאמינים בגאליציה, בק"ק יאזלוֹבְּיץ ועם "הרב הגדול מק"ק בראד".

קשריהם הקבועים של החוגים השבתאיים בפולין עם המאמינים בחוץ-לארץ מוכחים גם משאר ידיעותינו. הראשון מגדולי הנביאים השבתאיים מקרב האשכנזים, ר' מרדכי איינזשטאט המכונה גם ר' מרדכי החסיד מפראג, הלך לפולין לאחר שנרדף בכמה מקומות, בשל תעמולתו השבתאית בשנות 1678—1680. בראשונה פעל בגרמניה ואוסטריה, משם הלך אל השבתאים באיטליה הצפונית, חזר אל בני-חוגו בפירורדא (פירט) ומשם לפולין, וחזר עוד פעם לפראג (בשנת 1683?) ונראה שנפטר שם¹¹. תעמולתו לא נשארה בודדת, ובתקופה ההיא קמו לשבתאים בפולין ביחוד שני מנהיגים בעלי השפעה מרובה, שזכרונם נשמר זמן רב לא רק בחוגי המאמינים בלבד: האחד, הוא הנביא ר' הָשִׁיל צורף מוויילנא, נשכחה שבתאותו ברבות הימים ונעשה לקדוש וחסיד סתם, שזכרונו נתקדש בפי החסידים; ואילו השני, ר' חיים מלאך, משך עליו את רוגזם של המתנגדים, נרדף והוחרם ושמך ניתן לשמצה לדורות.

ד

שני מנהיגים שבתאיים אלה, ר' הָשִׁיל צורף ור' חיים מלאך, מייצגים באמת את שני הצדדים האפשריים של התפתחות השבתאות כפי שצויינו לעיל. הדרך אל החסידות השבתאית והדרך אל תהום ההפקרות השלוכה בחסידות, שניהם הותוו בחייהם ובתורותיהם. מאידך גיסא קשה לומר באיזו מידה היו מקוריים, ויש ידים מוכיחות שבעיקרי דעותיהם הושפעו מדברי מנהיגי השבתאות בחוץ-לארץ. שניהם עמדו בקשרים אמיצים עם ארצות אחרות ודעתם היתה נשמעת שם הרבה. נראה אמנם שמקור

⁸ בכ"י שלו דף מ"ז ע"ב. ⁹ הסכמת ר' בער ב"ר אלחנן לספר "קנה חכמה", דרושים בקבלה לר' יהודה-לייב מפינסק, שנדפס בפראנקפורט ע"נ אודר. ¹⁰ ענייני שבתי צבי, עמ' 65. אגרת זו הועתקה כנראה הרבה ע"י השבתאים, שכן היא נמצאת בכמה כתבי יד, חוץ מסי' זכרון לבני ישראל. ¹¹ גרץ, דברי ימי ישראל, חלק ח', עמ' 579; ביכלר, בספר הזכרון לדוד קויפמן, עמ' 455. דברי גרץ שם, עמ' 354 כאילו לא היו שבתאים בפולין לפני ר' מרדכי, הם מחוסרי יסוד. על חזירתו לפראג מספר הסופר הנוצרי Joh. Lent.

יניקתם לא היה שוה, שכן האחד מהווה דמות של נביא ובעל רוח הקודש, בשעה שהשני היה כנראה גאון לדרוש ולעיבודן של תורות שקיבל מאחרים וידע להלבישן צורות חדשות ומושכות.

ר' השיל צורף בן יוסף נולד בוויילנא בשנת שצ"ג (1633) והיה עד שנת תכ"ו (1666) "איש תם בלי חכמה ועוסק במלאכת הצורפות, ותמיד היה עושה סיגופים ותעניות ובוכה לפני ארון-הקודש שיזכה לחכמה ודעה".² גם אחרים מעידים עליו שהיה "עם הארץ ממש" עד שנתעורר, אולי עוד שנים אחדות לפני התחלת התנועה השבתאית, בהיותו בורח (כנראה בשנת 1656) מחמת המלחמה, מוויילנא לאמסטרדאם.³ מאז שובו לוויילנא "היה מתפרנס במלאכתו יום או יומים ואח"כ באותם המעות קונה צרכי ביתו ולומד עד שהשלים מוזנו ואח"כ היה חוזר ועושה מלאכה וחוזר ולומד". והנה עם בוא הבשורות על הגאולה בשנת תכ"ו לוויילנא נתעורר גם הוא "וראה מראה ממש, כמו שראה יחזקאל הנביא, ותיכף כשעמד על רגלו התחיל לכתוב, וקודם לכן לא היה יודע מאי קא אמרי רבנן, ממש עץ יבש והיה רק בעל מלאכת צורף, ומשנת תכ"ו רצוף אהבה".⁴ היו שאמרו שנראה לו אז כמו ענן גדול שנכנס לתוך פיו והוא בלע את כל הענן ותיכף התחיל לפרש כמה ענינים מהזוהר.⁵ בקיצור הוא אחד מאלו שההתעוררות השבתאית פתחה את סגור לבם והפכה אותם לנביאים. מאז ישב סגור בחדרו וכתב את הגילויים שנתגלו לו במשך שנים רבות. כל העדויות מסכימות, שכל התורה החדשה וסודותיה נגלו לו אך ורק על הפסוק של קריאת שמע, ועוצם הסודות שבנה על הפסוק האחד הזה הפליא את בני הדור, הוא עצמו טען שסודות התורה נגלו לו בלי כל לבוש, "רק הפנימיות", ואף אמר בהעזה רבה, שספרי הסודות שהעלה על הכתב הן-הן התורה החדשה שתתגלה על-ידי המשיח והוא עצמו ניצוץ ממש רבינו.

הנהגתו היתה בפרישות וחסידות ובמשך שנים לא יצא מביתו אלא לבית-הכנסת או למקוה, כפי שמעידה עליו אגרת מוויילנא מתחילת שנות התשעים.⁶ וכן הוסיף לנהוג גם לאחר שקבע בסוף ימיו (בשנת תנ"ה 1695 בערך) את מושבו בקראקא, אשר שם נפטר בכ"ד אייר ת"ס (1700).⁷ שמו כבעל רוח הקודש נתפשט בכל פולין וכמה רבנים באו לתהות על קנקנו ונראה שנתרשמו ממנו, שכן לא שמענו דבר על רדיפות עליו, תביעותיו לנבואה היו גלויות מאד ואמרו עליו שמכוח לימודו בזהר ורוח החכמה הנשפעת עליו הוא "יודע כל מה שהקב"ה עושה למעלה ומה שעתידי לעשות עד ביאת הגואל".⁸ נשתמרו ממנו כמה דברי נבואה גם על עסקיהם של אנשים פרטיים וגם על מדינות ומאורעות עולם.⁹ כל דברי הנבואה שלו וכן סודותיו על קריאת שמע בנויים על גימטריאות וראשי-תיבות מופלאים, ודרכו נגלית לפנינו, בעיקר הדבר, כהמשך של בעל "מגלה עמוקות" המובא כמה פעמים בכתביו. אך לא ראיתי בדבריו קירבה מיוחדת לדרכו של ר' שמשון מאוסטרופוליה, אעפ"י שגם הוא נמשך אחרי דרושים וסודות על ענין הקליפות ואין כל קרע עקרוני בינו ובין קודמיו מבין מקובלי פולין, זהו כנראה מה שקירב אליו את לבם של כמה ממקובלי הדור, אף שאינם שבתאים. בקבלת האר"י לא היה בקי ביותר ולימודו היה בעיקר על דרך קורדובירו. בכל-ואת ניכר שכאן כבר עברה הקבלה את כל הדרך להלך-רוח ספיריטואליסטי קיצוני, הבונה, על יסודות של גילויים ודרשות טיפולוגיות, יהדות חדשה, שרק הוילון הדק של הפרישות החסידית בהנהגה האישית מונע את התפרצותה ככוח מהפכני המתנגש ביהדות ההיסטורית, דמותו של הנביא הספיריטואליסטן בולטת בקיום רבים ויש שהיא מזכירה לנו כבר בצורה מפתיעה, אם גם בלבוש של חסידות שבתאית, את דמות הצדיק בחסידות של תלמידי הבעש"ט.

מחוגי המאמינים השבתאים הולכים אליו לשאול ולהיוועץ, ממש כמו אל "רבי" חסידי. אחד המבקרים אצלו סיפר, שהלך

¹ ז. ראבינוביץ ביצוין, שנה ה' (ת"ש), עמ' 131, מכ"י של ספר הצורף הנמצא בסטולין. ² עניני שבתי צבי, עמ' 101, מפי אחד מתלמידיו שבא לאיטליה. ³ שם, עמ' 102-103, מפי הרב והרוטא ד"ר אברהם עוזיאל מזאמושט. המלחמה הרמוזה כאן נסתיימה בשנת 1660, הסיפור בסי' עניני שבתי צבי עלה כנראה בערבוביה, כי הוא מקושר שם עם מאורעות שאירעו בשנת 1683, אם סדר הזמנים שם נאמן בכלל. ⁴ ג. שלום, כתבי יד בקבלה, עמ' 239, באגרת מר' מרדכי בן שלמה שמש ביה"כ החדש בוויילנא אל השבתאים ר' אברהם רוויגו ור' בנימין כהן באיטליה. ⁵ עניני שבתי צבי, עמ' 101, שנת תכ"ז שם טעות ויש לתקן תכ"ו. ⁶ עיין התאור המפורט של סדר יומו בספרי כתבי יד בקבלה, עמ' 239. ⁷ עיין דברי הפנקס של החברא קדישא בקראקא על ר' השיל, שנדפסו בסי' עיר הצדק של י. מ. צונץ (1874), ח"ב, עמ' 63-64. שנת מותו ת"ס מוכחת ע"י גוסט המצבה שלו (שם, ח"א, עמ' 181) וע"י המקור של הפנקס; שנת ת"ס אצל צונץ, שם, אינה אלא שגיאת העתקה, שהכשילה כמה סופרים, והנכון נקבע כבר ע"י יואל דמביצר בימפלת עיר צדק, עמ' 27. ⁸ עניני שבתי צבי, עמ' 102. השוה את הסיפור ב"שבתי הבעש"ט", שכאילו אמר הבעש"ט שבפתחו את הזוהר הוא רואה את העולם כולו. ⁹ שם, עמ' 100 ועמ' 102; וכן בסי' קב הישר, פרק ק"ב, נבואה ארוכה ממנו על פולין וליטא.

אליו "לשמוע ממנו אם יצליח בדרך שהיה רוצה לילך לבוא לאיטליה, וכן לשאול לו תיקונים לנשמתו ולידע מענין המשיח וכיוצא", ובאמת מצא את סיפוקו. אבל הנביא השבתאי איננו לוקח "פדיונות" ומסרב לקבל אפילו שוה פרוטה¹⁰. מספרים עליו סיפורי מעשיות שכבר יש בהם הגוון ה"חסידני" המובהק, ומוטיבים החוזרים ממש באותה צורה ב"שבתי הבעש"ט". "פעם אחת היה ר' העשיל לומד בבית-הכנסת עם רב אחד כדרכו לפני האכילה והתחיל ר' העשיל לבכות ולצעוק והיה מכה את ראשו בארץ לפני ארון הקודש ולא רצה לאכול, הגם שהיה בשבת, עד אחר מנחה, שאז הלך לביתו של החכם ואכל. ושאלו לו מה זה הענין, ואמר שראה שנגזרה גזרה בביתו ולא נתבטלה עד אחר המנחה, וזה החכם שלח שליח לראות ולידע האמת וסיפרו שתינוק היה במטה ובשחרית סמוך לשעת אכילה נפל כר אחד עליו והם לא ידעו וכשהלכו ליקח את התינוק היה כמת ועשו לו כמה תרופות ולא חזר לבריאותו עד אחר המנחה ממש"¹¹. אך יש גם נימה של בקורת על הרבנים ועל מעמד הרבנות. משנים מגדולי רבני פולין שנתקרבו אליו דרש שיניחו את הרבנות וילכו ללמוד עמו "בזאת החכמה שלו, ואמר שכל עוד שלא ילמדו בדרכים שלו, מעכבים המשיח"¹². הנה רמז ברור, שראה את הרבנות במדרגה פחותה משל התורה הספיריטואליסטית, הניתנת לא לתלמידי-חכמים כ"א ל"מאמינים". ואחד מבעלי המוסר של הדור, המדבר אף הוא בגנות הרבנים המאריכים את הגלות, מפני שלוקחים שכר על לימוד התורה, מספר: "שמעתי מפי הקדוש בעל "באר אברהם" מה שהגידו לו מן המקובל מוהר"ר העשיל צורף על אלו הרבנים אבל לא נחא למרייהו למימר הכי טובה שתיקתי מדיבורי, כי פעם אחת סיפרתי [ר"ל את דברי ר' השיל] לפני רב גדול אחד והרע לו עלי ואמרתי בלבי קנצ' למילין כי אין להרבנים חדוה וגילין"¹³. גם מאחורי עדות מלאת ענין זו מבצבצת ועולה הבקורת הספיריטואליסטית על הרבנים, שבעל הספר לא העיז להעלות אותה על הכתב. נראה ברור, שר' השיל צורף שימש מרכז לחוג גדול של מאמינים המבקשים קמנו הדרכה והשפעה. נוהרים אליו מכמה מקומות והוא משיב על שאלותיהם ופותר את חלומותיהם. חסידיו רואים את שבתי צבי בחלום¹⁴ והוא מעודד אותם באמונתם. אפילו מאיטליה הרחוקה באים אליו. השליח הירושלמי ר' שמואל בן משה לוי אשכנזי מפראנקפורט, שלפי עדות עצמו היה כל ימיו שבתאי נאמן ולא התענה מעולם בתשעה באב אחרי שנת תכ"ו, קיבל על עצמו בשנת תנ"ב (1692) ללכת אל ר' השיל, כששמע עליו מפי ר' אברהם רוויגו במוז'ינה ור' בנימין כהן ברג'יו¹⁵. עם שני חכמים אלו, שעמדו בראש החוג השבתאי באיטליה, בא ר' השיל במגע על-ידי אחד מחסידיו, שהלך ללמוד רפואה באוניברסיטה בפדואה ושאף הוא היה שבתאי. היה זה בשנת 1691 ועדיין נשארה בידינו אגרתו הראשונה של ר' בנימין כהן אליו, כולה חדורה רטט ויראת-הכבוד בפני הנביא הרחוק, שהוא בא לבקש תורת סתריו מפיו. "על כן קמנו ונתעודד להשתחוות מרחוק לרום הדרת מעלת כבודו בלשון בקשה, אל יסתיר פניו ממנו ואל ישיב פנינו ריקם, רק ענותו תרבינו להודיע לנו בחינת נפשינו ורוחנו ונשמתנו ומילתא דטעמא לכולהו הרפתקאי דעדו עלינו עד היום הזה". אף הוא מבקש תיקון לנשמתו מהנביא בוויילנא ומתאוה לדעת אם הוא וחבריו צדקו באשר חדלו לכוין כוונת האר"י, כמצות "פה קדוש מהר"ן זלה"ה [כוונתו לנתן העזתי], יען כי כבר קמה שכינתא מעפרא"¹⁶. במשך כמה שנים נמשכה חליפת המכתבים בין גדולי המאמינים הללו, שכמה קטעים מתוכה נשארו בידינו¹⁷. על-פי בקשת רוויגו ובנימין כהן ביקר אצל ר' השיל גם ר' חיים מלאך עצמו, ומכתבו על-אודותיו, המלא הסתייגות, הגיע לידינו¹⁸. נראה אמנם שר' השיל העלים את אמונתו השבתאית מפני רוב בני דורו ולא גילה אותה אלא למאמינים ולמקורבים בלבד, בבקשה מפורשת להסתיר את הדברים בפני "קארי לישנא בישא"¹⁹. אבל בפני המאמינים התבטא בברור גמור. "עתה הם חבלי משיח", "אמיר"ה²⁰ — הוא ולא אחר", הפורמולה השגורה בפי השבתאים כשבאים להודות במשיחותו של שבתי צבי!

¹⁰ שם, עמ' 100. ¹¹ שם, עמ' 102. ¹² שם, עמ' 101. ר' השיל אמר זאת לר' יצחק מפוזנא, מקובל מפורסם בדורו, ולרבה של קראקא. בסעות חשב באלאבאן ביתולדות היהודים בקראקא, ח"ב, עמ' 488. שהכוונה לר' אריה-לייב בן זכריה-מנדל. הדברים סובבים על ר' שמואל קיידאנובר, שנסה אף הוא לקבלה, או לממלא מקומו ר' יצחק בן זאב. ¹³ שם, עמ' 107. ¹⁴ עיין: ג. שלום, חלומותיו של השבתאי מיד עבויג. ¹⁵ עיניו שבתי צבי, עמ' 102. ¹⁶ שם, עמ' 103. ¹⁷ שם, עמ' 107. ¹⁸ עיין הנוסח המלא ביציין, שנה י"א (תשי"ו), עמ' 171. הוא כותב שלימודו עפ"י דרך הרמיק ואין לו ידיעה בקבלת האר"י. יאלל לדעת איזה דבר מעתידות או מהשאלות של מורי ורבותי, מה שהבאתי אזי עמי, אינו יודע שום דבר, או להכיר בפרצופים ולומר בחינות [הגשמה]. כלל וכלל אינו מבין באלו הדברים. ברור שחילוקי הדעות ביניהם על דרך השבתאות משחקים גם בשורות אלו. ¹⁹ כתבי יד בקבלה, עמ' 239. ²⁰ אדונו מלכנו יריה, הכינוי הקבוע לשיצ בפי המאמינים.

אין לעשות עוד תיקון חצות. כי השכינה במעלה עליונה ממה שהיתה מקודם "ולכן היה צועק מרה על הבוכים על החורבן וכן על כמה תפילות ופזמונים ובפרט אותם שבספר שערי ציון"²¹. הפרישות השבתאית אינה מיוסדת אפוא על האבל והבכיה, אלא נובעת מדחיפה רוחנית אחרת, מהרגשת העליונות של האדם, שעזב את העולם הגשמי ועומד במדרגה ספיריטואלית עליונה, ואולי גם מן הרצון לסייע לגילוי מלכות שמים על ידי אדמות. כמה קרובה עמדה זאת לעמדה אנטינומיסטית, דהיינו לדעתם של אלה המבטלים את מצוות התורה מתוך טעמי האמונה, ניכר מדבריו על שבת צבי ועל הנסים העתידיים לבוא "עתיד הקב"ה לעשות כל הנסים שהיו במצרים, אמנם הכל בדרך נעלם, שלא יבין אותם אלא מי שהוא בקיא בחכמה ובסתרי תורה כמוהו". והרי כנגד הנס הראשון שנעשה ע"י משה, הפיכת המטה לנחש, באה ההמרה בשנת תכ"ו, כששם שבת צבי המצנפת בראשו "ויחגור הנחש למטה"²². נמצא אפוא שהנסים הנעלמים של הגאולה הם הפאראדוקסים של האמונה השבתאית. העובדה שהמשיח יודע מה שהוא עושה, היא ההופכת את מעשהו לטוב, אע"פ שנראה רע! הרי לפנינו ממש כל המוטיבים היסודיים של הגנוסים האנטינומיסטית מימי קדם, העומדת להתפרץ מתוך התפתחות הקבלה השבתאית. הידיעה המיסטית העשויה לשנות ערכים, שהופכת מר למתוק ומתוק למר — הרי כאן המוטיב העיקרי, המוביל, יחד עם ההערכה המיסטית של "האמונה" כדבר השקול כנגד כל מצוות התורה, אל חורבן עולמה של היהדות ההיסטורית. ר' השיל צורף לא צעד את הצעד האחרון הזה, וכל בני חוגו מקרוב ומרחוק נמנים על אותו המחנה של שבתאים פרושים ההולך ורב בפולין בימי חייו. אך כמה קל המעבר! ואין להתפלא שבתנועה המתפתחת בסוף ימיו, ובעליית ה"חסידים" לארץ-ישראל בהנהגתו של ר' יהודה חסיד ור' חיים מלאך נמצאו כבר המגמות השונות משמשות בערבוביה.

אין לר' השיל צורף שיטה מנוסחת מבחינה עיונית בסוד האלהות, כאשר ניסחו אותה גדולי בעלי העיון של הקבלה השבתאית החדשה, כגון נתן העזתי, קארדונו ואחרים, כל אחד לפי דרכו. אין אצלו ריכוז מחשבתי כזה. דבריו כולם לוטים ערפל כבד של גימטריאות ונוטריקון, סודות על גבי סודות, הכל כפי שנשפצו הדברים לתוך קולמוסו, וספק אם היה בהם הקשר עיוני ובנין שלם. אבל גם בעלי הבנין החשיבו דעתו וכן ידענו שאברהם קארדונו שלח לו בעצמו, או בידי אחד מתלמידיו, את ספרו "דרוש רזא דרזין", בו ביאר את דעתו על המשמעות השבתאית של אמונת היחוד²³. תשובתו של הנביא מוויילנא בידינו²⁴, ניכר מדבריו שאין דעתו נוחה משיטת קארדונו. והנה שם הוא מזכיר גם את "מורו" בקבלה, שלא נשא לו פנים ולא הרשה לו לשאול על ספקותיו בסוגיא עמוקה זו. ולא נאמר אם הכוונה למורה בלבד בשר ודם או למורה רוחני המתגלה בנפש, ל"מגיד" בלשון המקובלים. "מגידים" כאלה היו לרבים מן המאמינים משעת ההתעוררות הגדולה של 1666, ויש שגם הם מדברים עליהם כעל "רבים" סתם. וכן נראה שהיה "מגיד" כזה גם לר' השיל, שהכל מעידים עליו שכתב את כל סתרי תורתו בלי מורה בשר ודם אלא הכל לפי גילוי מלמעלה. רק כך יובנו דבריו: "אשר על כן מנעתי עצמי ימים ושנים מלהקשות אליו כלל". אין כאן מורה שישב עמו בוויילנא ושהקשה, או לא הקשה, לפניו את קושיותיו, אלא המדובר הוא בנשמה המדברת אליו. גם לגבי "מגידים" אחרים מצאנו שסרבו לדון על שאלות עדינות בקבלה השבתאית; הם משמיעים את דבריהם בחינת גילויים, אבל אינם נכנסים כלל בוויכוח עליהם.

רחוקה מלבו של ר' השיל אף אותה מידה מסוימת של ראציונאליזאציה הבולטת במאמצי העיונים של קארדונו לנסח את התוכן הדתי של תורת האלהות החדשה. הוא ראה כנראה את הגילויים שנעשו לו, כעומדים ברום המעלות עד שאינם זקוקים לעיבוד ולביאור עיוני, וספר תורותיו, שמלך המשיח עתיד ללמוד בו, מקביל במה-שהוא לחמשה חומשי תורה. הוא מגלה את סודותיו על ענין האלהות, על ההבנה הנכונה של היחוד, על הגאולה והמשיח — הכל כאילו חומר גלמי. אותה הפנימיות הטהורה שגילה בתורה — פירושה, בין שאר דברים, גם העדר כל צורה ספרותית, שהיא בחינת חיזונית. "רוב רובו מתחיל מאיזה גילוי של דבר יום ביומו שנתגלה לו מן השמים ואח"כ מתחיל לצרף הענין עם יחודים וצירופים עמוק עמוק מי ימצאנו שיורד במים שאין להם סוף" — אומר מקובל שראה את הספר²⁵. את תורותיו סידר בחמישה ספרים רתבידיים. "שלשה ספרים הראשונים

²¹ עניני שבת צבי, עמ' 101. ס' שערי ציון הוא האוסף הקלאסי של תפילות שבביל הפרט לפי דרכי קבלת האר"י, ונדפס הרבה בשנים הללו.
²² שם, שם. ²³ גם ר' השיל צורף יוצא, כמו קארדונו ושאר המאמינים, מן הרעה "שעתה בעוונות מתפללים ואינן יודעים למי מתפללים", כלומר אין יודעים את סוד האלהות האמיתי. עניני שבת צבי, עמ' 101. ²⁴ שם, עמ' 106. המויל א. פריימאן לא הבהיר את העובדה, שאגרת זאת היא תשובה לקארדונו ובקורת על ספרו. ²⁵ ס' הילולא דרשב"י לר' אשר-זליג מרגליות (תשי"א), י"א ע"ב.

נקראים שלשה עדרים צאן הרובצים על פי הבאר, וספר הרביעי נקרא על שם באר עצמו, וספר החמישי נקרא אילת אהבים, והכל יחודים גדולים אשר ממש מי שקורא בהם אחזו רעדה... ויש לספר החמישי לעת עתה — הדברים נכתבו בשנת 1691 — קרוב לאלף ומאה דפים, ואמר שלא יהיה לזה הספר קץ אפילו יהיו כל השמים יריעות²⁶. עד יום מותו הוסיף עוד כמה מאות דפים לספר חמישי זה²⁷, ואחרי מותו נתפזרו הכתבים הללו בגאליציה. המחבר, שנהפך מצורך מתכת לצורך אותיות וסודות, קרא את כל ספריו בשם הכולל "ספר הצורף".

לספר זה היסטוריה מופלאה מאד, שנתגלתה רק בשנים האחרונות. שלושת הספרים הראשונים נתגלגלו לאחד ממקובלי ה"קלויז" בברוד, ר' נפתלי בן לוי, ואילו כתב-היד של החלק החמישי, הרחב ביותר, בא בעצם כתיבת ידו של המחבר ועם הוספות בנו לידי ר' ישראל בעל שם טוב. הבעש"ט החשיב את הכתבים הללו מאד והחזיק אותם כמטמון בביתו. ספק אם עמד על הרמזים השבתאיים הרקומים בתוך צירופי האותיות והגימטריאות שבספר, אעפ"י שהדבר עשוי להפליא, שהרי שנת תכ"ז והמספר תתי"ד (גימטריה של שבתי צבי) נזכרים בספר פעמים רבות. המחבר השאיר אחריו שם טוב של קדוש וחסיד ודבר שבתאיות לא נודע ברבים, ומכל-שכן שלא הגיע לפודוליה. ואם הראיתי למעלה, מתוך המקורות ההיסטוריים, שיש לנו כאן דמות מובהקת של "בעל שם" וצדיק, לפי הבנת הפרושים שבין השבתאים, הרי מסתבר שדמות זו הובלטה עוד יותר באגדה העממית אחרי מותו, כשטושטש דבר שבתאיות פחות או יותר. כך יכול היה הבעש"ט לראות בו איש קרוב אליו קרבת רוח. אף הוא היה רגיל לדבר בשבח הכתבים הללו הגנוזים אצלו ואחרי מותו סיפרו שאמר כי על ידם יוכל לבנות עולמות. בסוף ימיו ביקש להעתיק את הספר על-ידי המקובל ר' שבתי מראשקוב. אבל יותר מעשרים שנה עברו אחרי פטירתו, עד שהכתבים (שנמצאו בבית נכדו ר' אהרן) הועתקו על-ידי ר' ישעיה מדינאוויץ, מתלמידי המגיד מן ריקש ועל ידו נתפשטו כמה העתקות שבאו לידי ר' נחום מטשקנביל ור' לוי יצחק מן ריקש. בחצרות צאצאי ר' נחום נשתמרו העתקות-משנה עד ימינו, ועוד בשנת ת"ש נמצא בחצר הרבי מסטולין "ספר הצורף" בשני כרכים גדולים, הכוללים אלף וארבע מאות עמודים²⁸.

ספרו של הנביא השבתאי נתקדש איפוא במסורת החסידית! ולא זו בלבד, אלא שאף ביקשו להדפיסו, ר' לוי-יצחק, שאף הוא לא עמד על טיבו השבתאי, נתן הסכמה עליו; וכנראה קם רעש גדול מסביב לענין זה, כאשר הוכיח ר' אפרים-זלמן מרגליות מברוד באותות ובמופתים, מתוך בדיקת הספר, שמחברו היה מכת שבתי צבי, ושהבעל שם שיבח אפוא כתביו של נביא שבתאי! מכאן ואילך הסתירו החסידים, כנראה בכוונה, את שמו האמיתי של בעל הכתבים והפכו את כל ענין ספר הצורף מעובדה היסטורית לאגדת פלאים, ר' השיל צורף, הנביא וה"בעל-שם" השבתאי, נתגלגל ב"שבתי הבעש"ט" לדמותו האגדית של ר' אדם בעל שם, גבור של סיפור עממי בידיש²⁹, שכאלו עשה נסים ונפלאות בפראג ובווינה בנמן הקיסר מאקסימיליאן (כמאה ה"ט), עכשיו העבירו אותו לדור שלפני הבעל-שם ועשאוהו למחבר של כתבי ר' השיל צורף — והכל כדי לכסות "בערפלי טוהר" את העובדה הפאראדוקסאלית שנתגלתה על-ידי חכמי ברוד.

בזמן האחרון נתפרסמו גם דברי המעתיקים החסידים של "ספר הצורף" בשנת תקמ"ב (מתוך כתב-היד בטולין) וגם דברי המשכילים הראשונים בטארנופול, שרשמו את סיפור המעשה בין הרבי מברדיטשוב ובין ר' אפרים-זלמן מרגליות, ושתי העדויות השונות מאשרות זו את זו בעיקרי הדברים המפתיעים³⁰. אבל המשכילים הרחיקו לכת ואמרו שחכמי ברוד בדקו ומצאו "שממש כל דרשות ספר "ליקוטי אמרים" של המגיד ממזריטש נלקחו מספר הצורף אות באות — ויבהלו מאד אולם הסתירו הדבר, כי יראו לנפשם מפני חמת הבעש"טנים"³¹. מאות העמודים של הספר שקראתי, אינם מאשרים את דבריהם, ויש להטיל ספק בנאמנות הסיפור הזה. הרי הספר "ליקוטי אמרים" בידינו, וגם אפיו הספרותי ותכנו העיקרי של "ספר הצורף" ידוע לנו וחלקים גדולים ממנו הגיעו אלינו³², והדברים רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב: אצל ר' השיל הכל גימטריאות ונוטריקון ורזין

²⁶ כתבי יד בקבלה, עמ' 240. ²⁷ לפי הרשימה בנסק החברא קדישא בקראקא, אצל צונץ, עיר הצדק, חיב, עמ' 64. ²⁸ זאב רבינוביץ, מן הגניזה הסטולינאית, ברבעון "ציון", שנה ה', עמ' 128. שם באו גם כל דברי המעתיקים הראשונים באריכות. ²⁹ באוכספורד נמצאו שתי מהדורות מהמאה ה"ז של קונטרס בשם "איין מעכטיג שין מעשה... צו ווין אוג' צו פראג דורך איין בעל-שם דר האט גהייסין ר' אדם פון ווינגי. עיין שטיינשניידר ברשימת הבודליאנה, עמ' 615. ³⁰ זאב רבינוביץ, על ספר הצורף, ביציון שנה ו' (תשי"א), עמ' 80-84. ולפי זה הוכחתי את הזהות של ר' השיל עם ר' אדם בעש"ט, שם עמ' 89-93, וכן שם, שנה ו', עמ' 28 נגד השגות הר' מרגליות שבאו ביכמישורי-מיום יב אייר תשי"א. ³¹ "ציון", שנה ו', עמ' 82. ³² כשכתבתי את דברי בנוסת הראשון, ידעתי רק את הקונטרסים מס' הצורף הנמצא

דרזין מהסוג הבלתי מובן ביותר למראית העין הראשונה, ואילו אצל המגיד ממזריטש אין דברים כאלה תופשים כל מקום חשוב. אין כאן לא רזין דרזין, ומה גם על שמע ישראל, אלא דברי מוסר בנוסח קבלתי, גם אם לא נביא בחשבון את העובדה הבולטת, שמאחורי ספרו של המגיד עומדת אישיותו של הדרשן הגדול, שאין להרכיב אותה, מתוך ליקוטים מלוקטים מאיזה ספר שהוא.

הארכתי לתאר את דמותו של ר' השיי צורף, כי היא עשויה להפיץ אור של אמת על המצב בתנועה השבתאית בפולין בדור ההוא, מצב הרחוק מאוד ממה שרגילים לקרוא בתיאורי האחרונים, המערבבים את כל הזרמים השונים ורואים את כל התנועה לאורה של "הכת הארורה" של הנייהליסטים, שנתארגנה סמוך לשנת 1700 בפודוליה. לא כך היו פני הדברים בראשיתם. בודאי נצליח יותר להבין גם את התחלת החסידות, אם נראה אותה לא רק על הרקע של השבתאות הקיצונית, שאדבר עליה למטה, אלא גם מתוך האוירה של הזרמים האחרים בשבתאות. שקשריה אתם היו אולי מהודקים הרבה יותר משחשבנו עד עכשיו, ואין ביניהם ובין החסידות אלא פרשת המשיחיות המיסטית בלבד. מקרה מוצלח הוא המאפשר לנו לצרף את הידיעות המפוזרות על ר' השיל עד כדי תמונה ברורה למדי של אישיותו, ואפשרות זאת לא ניתנה לגבי כמה מפעילי התנועה בני זמנו. אך גם הידיעות הבודדות הללו מעידות על ההפצה הרבה של האמונה השבתאית בפולין, שכל החרמות והרדיפות לא יכלו לה, באשר נבעה ממעמקים, גם אם כל אחד מאלו הרבנים והדרשנים, שנטו בלבם אחרי הכת החדשה, לא הופיע כבעל תעמולה ברבים אלא ייחד את דבריו ליחיד סגולה, כשם שעשה ר' השיל, יש להסיק מצירוף החוגים השונים הללו על היקף התנועה שירדה אחרי 1670 למחתרת.

ראוי לציין שארץ ליטא איננה משוללת כוחות אִמוֹצִיוֹנָאליים כבירים בתקופה ההיא, ור' השיל צורף איננו "עם הארץ" היחיד שהנבואה החדשה הפכה אותו לאדם אחר. סמוך לשנת תנ"ה (1695) קם נביא שבתאי חדש גם בהודוֹנָא, העדויות עליו מחוגי מתנגדי השבתאות וחסידיה סותרות זו את זו בכמה פרטים, דבר שאין בו תימה, אבל גם מאשרות זו את זו בעיקרי הדברים. ר' יעקב עמדין מספר עליו³², מפי אביו ה"חכם צבי" שהכיר אותו, שלפני חברת ר' יהודה החסיד ותעמולתה המשיחית "הלך אחד מליטא, היה נקרא ר' צדוק, אדם בור וגס, והיה מתנבא שיבא משיח בשנת תנ"ה ועושה רמזים כחושים ורזים ובוודאי היה בו איזה דיבוק מחיצונים ככל חבריו המשתגעים... כי העידו עליו שהיה שורף יין שורף, לא ידע ספר, ובפתע נעשה הפתי נביא איש הרוח ומגיד גימטריאות מעניני קבלה". בימינו נתגלו גם תעודות אחדות המכילות את דברי ר' צדוק עצמו וסיפור דברים על אודותיו מאחד המקורבים אליו³³. כאן לא נזכר כעם הארץ ושורף-יין, ואדרבה הוא נקרא "מגיד הקהילה בהראדני", אך יתכן שהמלה "מגיד" אינה מורה כאן על משרה אלא על תפקידו כמעורר משיח, וכן אמנם נקרא בתעודה השניה לא מגיד אלא ר' צדוק מבר. הגימטריאות שלו על שנת תנ"ה נשארו בחלקן בכ"י אחד שבידינו והם "מלאכותיים ודלים, וחיבור זה מאשר את עדותו של ר' יעקב עמדין עליו"³⁴. רב זה שופך עליו את לעגו מפני שטעה כאמירת ברכה כשאביו נתן לו לברך כשביקר אצלו באלטונה. ר' צדוק שלח מכתב-חוזר לכמה קהלות וקרא לתשובה לפני העליה לירושלים, "כי הגאולה תהיה בודאי [בשנת תנ"ה] ולא יאריך יותר אף שעה אחת" והוא סמך על "מכתבים מן השמים" שהיו בידו, אף הכריז כי "הגואל הוא שבתי צבי ולא אחר", ודרש עליו רמזים שונים³⁵. ר' צדוק לא רצה "שיעשו

בספריה הלאומית בירושלים ושדיברתי עליו בספרי "כתבי יד בקבלה", עמ' 161. אבל בזמן האחרון נחגלו בירושלים כמעט בבת-אחת שני כתבי-יד רבי-הכמות, המכילים חלקים שונים של הספר. בראשונה נודע על העתק שבא מעזבונו של אחד מנכדיו של ר' מרדכי מסרנוביל, שנפטר בארץ-ישראל והניח את כתב-היד (כשני כרכים) לירושיו. קטעים מכ"י זה הובאו בס' "הילולא דרשב"י" לר' אשר-זעליג מרגליות (ירושלים תשי"א), דף י' ע"ב וס"ו ע"א. עוד לא ראיתי את כתב-היד הזה המכיל, כנראה, את גילויי ר' השיל משנותיו האחרונות, אחרי שנת ת"ן (1690). לעומת זאת עלה בידי למצוא חלק גדול מסי הצורף בהעתקה ישנה, שנעשתה בלי ספק בחוג מקורביו בחייו. זהו כ"י 465⁸ של הספריה הלאומית, שלא עמדתי על טיבו האמיתי בספרי הנ"ל עמ' 157-158 ולא הכרתי אז את מחברו. כ"י זה מאשר את הנאמר למעלה בסנים על טיבם של גילוייו ונביאותו של ר' השיל, ואופיו השבתאי שוב אינו מוטל בספק. כולו נרקם מגימטריאות המיוסדות על שמותיהם של ש"ץ ושל השיל צורף עצמו, המופיע כאן כמשיח בן יוסף. כ"י זה מכיל חלק גדול מגילויי ר' השיל בשנות תמ"ז-ת"ן, ואקוה להאריך על כ"י חשוב זה במקום אחר.³² תורת הקנאות, עמ' 56.³³ פרסמתי שתי תעודות כאלה ביציון, שנה עשירית (תשי"ה), עמ' 146-147, ועיין שם עמ' 143. מתעודות אלו יוצא ששמו המלא של הנביא היה צדוק בן שמריה.³⁴ י. תשבי, "בשורת הגאולה של ר' צדוק מגורנו לשנת תנ"ה", "יציון", שנה י"ב (תשי"ז), עמ' 88.³⁵ זה עתה פרסם H. J. Schoeps מאמר "Rabbi" Johan Kemper in

סיגופים גדולים, רק [כל אחד] לפי יכולתו. הכמרים בעירו רצו לאסרו עד ראש השנה תנ"ו והקהלה שלחה אותו מפני הסכנה, נראה שאז נרד גם לגרמניה. השמועות עליו נתפשטו בפולין, שלזיה, מורביה ובוהמיה³⁶ והגיעו גם לאיטליה, ועוד בסוף המאה ה"ז חשבו ר' אברהם רוויגו לנביא שרובו אמת³⁷. משה בן אהרן הכהן מקראקא, שהמיר דתו בשנת 1696 בעקבות האכזבה מבשורת ר' צדוק, כותב על ההתעוררות שבאה בעקבות תעמולתו של ר' צדוק: "וכי לא רבה היתה ההמולה בין היהודים בשנת תנ"ה? וכי לא פיננו את בתיהם ומכרו את רכושם? הם שחטו את הבקר שלהם וקנו צידה לדרך כדי לעלות עם המשיח לירושלים"³⁸. הופעתו של נביא כזה היתה מלווה תמיד בגילוי של חוג שבתאי ובתעמולה בפרהסיא, מה שאין כן לגבי פעולתם של רבנים שנטו אל התנועה מבלי שזכו בעצמם לנבואה ושהסתירו את אמונתם, עד שבמקרים רבים לא נודע כלל כי נמנו על ה"מאמינים". אמנם גם בין הרבנים הללו רבו בעלי "הגילויים" וה"מגיידים", ויש שהכניסו לספריהם הנדפסים רמזים וחצאי רמזים, המעידים על הלך-רוחם. שורה ארוכה של ספרים כאלה נודעו לנו ואין ספק שעוד בכמה מספרי הדרוש של בני הדור נמצא זכר לאהדת מחבריהם אל השבתאות. לרוב באו רמזים ללא זיקה מפורשת לרעיונות העיוניים המיוחדים של השבתאים, כגון לתורותיהם של נתן העזתי וקארדונו. המחברים מסתפקים בדרושים על אישיות המשיח, רמזים לשמו של שבתאי צבי, בין במפורש ובין בכל מיני תחבולות והסוואות, והקורא מקבל את הרושם שלפעמים הוכנסו הדברים לתוך הקשר הדברים כאילו מתוך הפגנה של אנשים, שחובת הסתרת אמונתם העיקה על לבם והביאה לידי התפרצות חלקית שאין עמה אחריות שלימה. מצב זה נבע מתוך המסיבות בקהילות ומהפחד מפני הרדיפות, אבל גם מתוך הלך-רוחם הפנימי של המאמינים עצמם, שהיו סבורים, כי לא הגיעה עדיין השעה לגלות את האמונה האמיתית וחובה לשמור אותה בסוד. הוא מחליש לא מעט את כוחה הציבורי של התנועה וממעט את דמותה ואף מכיל בתוכו גרעיני ההתנוונות שכל איסטרטיקה, המבדילה בין תורה להמון ובין תורה ליחידים, מביאה בעקבותיה מאז ומתמיד.

הנה דוגמאות אחדות: בשנת תנ"א (1691) נדפס בדיהרןפורט בשלזיה "ילקוט דוד" לר' דוד בן הירץ פוןנר מקרוטושין אוסף של מדרשים עם הערות המחבר. יהודי תמים זה (אף במקצת חסיד שוטה) בא איך-שהוא במגע עם תלמידיו של נתן העזתי מסאלוניקי — הוא מביא דברים בשם ר' אברהם פרץ בעל הספר השבתאי "אגרת מגן אברהם"³⁹ — ורישומם ניכר בהערותיו. סופר חרדי שלא נעלמו ממנו הרמזים השבתאיים שבספר, אומר עליו "אולם נמצאו בו כמה דברים, מבהילים וזרים, בתחילת העיון אינם ישרים, ואינם נובעים ממעין טהורים, רק ממקורות נשברים"⁴⁰. הוא מדבר על היעלמו הזמני של המשיח ועל התורה דאצילות בסגנון השבתאים: "כשם שנתגשם אדם הראשון בכתנות עור אחר שחטא, כך נתגשמה התורה, אבל לעתיד תהיה תורה חדשה, כמו שהיה ראוי להיות בתחילה אור באלף, והמצוות הכל רוחניות ואפילו לא תחרוש בשור וחמור ודומיהן, ולא שתהיה ח"ו חדשה רק הכל רוחניות"⁴¹. הרי לנו ההשקפה הספיריטואליסטית על התורה, שכל השבתאים השתעשעו בה, כאמור לעיל.

Uppsala (ברבעון השווידי Kyrkohistorisk Arsskrift, 1945, עמ' 146—177) על מומר מקראקא שהמיר דתו אחרי שנתאכזבו התקות המשיחיות לשנת תניה. מומר זה מזכיר את ר' צדוק פעמים אחדות בכתביו בקשר עם תנועת שנת 1695, אבל ידיעותיו עליו אינן מדויקות. הוא קורא אותו "פרנס ומנהיג הקהילה בוילנא" (שפס, עמ' 157), אבל הדוגמא שהביא על רמזיו לשנת תניה (שפס, עמ' 159) מוכיחה שהכוונה לאותו ר' צדוק, בפרושו העברי על האונגליון של מתי (כיי באופסאלה, שדיר שפס הואיל להעתיק ממנו בשבילי) הוא אומר: "כי הרבה באו ועשו עצמם משיח כמו בן כוזיב ושבתאי צבי לפני איוה שנים, ועתה מקרוב ט' שנים [הדברים נכתבו בשנת 1704] ר' צדוק בעיר ווילנא, ועל זה התנבא יחזקאל י"ג, י"ג שפס לא הבין את המאמר הזה וכתב (עמ' 158), כי ר' צדוק [ולא המחבר המומר] פירש את הפסוק ביחזקאל על שבתאי צבי. דברי ר' צדוק והמקורבים לו אינם משאירים ספק שלא ראה את עצמו כמשיח אלא כמבשר הגאולה בלבד, והמשיח היה בעיניו שבתאי צבי."³⁶ עובדות אלו יוצאות מהרצאתו של Wolf בספרו Bibliotheca Hebraea, כרך ראשון 1715 עמ' 801 על האבטוביוגרפיה של המומר מקראקא, ועיין שפס, עמ' 150, הרושם את השם המדויק של ספר זה. אבטוביוגרפיה זו של שבתאי פולני לשעבר — כדאית שתיבדק אם יתגלה טופס ממנה באחת הספריות. שפס לא מצא טופס ממנה.³⁷ עיין בספרי "חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי (תרצ"ח), עמ' נה. הוא מזכיר אותו יחד עם ר' השיל צורף ור' מרדכי מפראג.³⁸ בהקדמה לספרו משה משה, כיי באופסלה, לפי מה שמביא Schoeps עמ' 157 משם בתרגום גרמני.³⁹ ברף ע"ב ע"ד. על ר' אברהם פרץ ראה, למשל, ביציון שנה ו', עמ' 128. "פרץ" הוא שם משפחתו.⁴⁰ מנחם קרנגיל בי"ש הגדולים השלם, ח"ב (1930), עמ' 65.⁴¹ ילקוט דוד, דף ז' ע"א, ועיין שם, דף ע"ד ע"ד "העתקה" מטולפת מספר "שפתי כהן" על "העלמו" של משיח בן דוד, בכיוון הטרימינולוגיה השבתאית.

בשנת תנ"ד (1694) הופיע עוד אוסף ממין זה, הוא ספר "לקט שמואל" לר' שמואל פייבוש כהנא, נכדו של הגאון הגדול בעל הסמ"ע, שרצה לעלות לארץ-ישראל ונתעכב בניצניצ'אה. והנה גם הוא הציץ ונפגע, ובערך "משיח" כתב בזהירות: "אפשר התחלת הגאולה עברה מכמה שנים כמו שנשמע בעולם... מה גואל ראשון משה נגלה ונכסה מ' שנה, כן גואל אחרון. והרי משנת תל"ד-הנ"ל דאז נעלם עד תע"ד מ' שנה [ואז] יבוא אי"ה". שבתאי זה לא ידע בדיוק מתי "נעלם" שבתאי צבי והקדים את תאריך מותו בשנתים⁴².

יש גם שמקובל נוטה אל השבתאות הדפיס כמה ספרים ואף קיבל עליהם הסכמות מגדולי רודפי השבתאים, כגון ר' יעקב שפורטש או ר' שאול השילס מקראקא, ורק באחד משורת ספריו גילה את אמונתו ברמיזות ברורות. כן עשה, למשל, קרובו של בעל "לקט שמואל", הדרשן הגדול ר' יוסף בן משה מפרמסלא, מייצג מצויין של הקבלה העממית בספריו "כתונת פסים" ו"צפנת פענח חדש", שגם רבני ועד ארבע ארצות הסכימו להדפסתם ומהללים אותו ביותר, אך בסוף ימיו קבע את מושבו בברלין, שבזמן ההוא רבו בה השבתאים, והדפיס שם בשנת ת"ס את סידור-התפילה שלו "כתר יוסף", שרבני הדור גנזו אותו בשל כוונותיו המרובות על שבתאי צבי⁴³. וכן עשה גם ר' צבי-ירחמיאל חוטש מקראקא, שפרסם כמה ספרי קבלה, וביניהם, בפעם הראשונה בספרותנו, כרך גדול של ליקוטים מן הזוהר ביידיש; אבל רק בפירושו על ספר תיקוני זוהר הנקרא "חמדת צבי" (1706) הוציא את אמונתו השבתאית מנרתיקה. המקובל הזה היה כנראה מבני חוגו של ר' השיל צורף, לאחר שר' השיל עבר לקראקא, ורק לאחר שקם רעש בקשר להדפסת פירושו על הזוהר, הוכרח לנדוד משם לאשכנז. גם ספרי ר' דוד לידא, גאון מפורסם בדורו, נחשדו מזמן ברמזים שבתאיים, וכנראה לא בלי יסוד⁴⁴.

מקובל שבתאי כמו ר' חיים בן משה ליפשיץ מאוסטרא בוולין מדבר עוד בשנת 1702 בספרו "דרך חיים" על נתן העזתי במלים מפורשות כעל "נתן הנביא ז"ל"⁴⁵.

מחוג המאמינים מזולקווא בגאליציה יצא ר' מרדכי בן יהודה-לייב אשכנזי, אף הוא יהודי לא מחוגי הלומדים אשר נגע אליהם בלבבו והתחיל להתחסד עם קונו ולדרוש ברבים, הוא נשלח בשנת 1695 אל השבתאים באיטליה ונשאר בביתו של ר' אברהם רוזיגו במודינה, יומן הגילויים והחלומות שלו, המלא מפה אל פה דברי האמונה השבתאית, נשאר בעצם כתב-ידו, והוא התעודה האינטימית ביותר המאירה לנו את האוירה של השבתאות המתונה והחסידית, כפי שהיתה נפוצה בימים הללו. גם לר' מרדכי אשכנזי היה "מגיד" שדרש ממנו להקפיד יותר ויותר במנהגי חסידות ואפילו עד כדי חידוש התענית בתשעה באב, מבלי להפיק דבר מעניני האמונה וההתעוררות השבתאית. ר' השיל צורף, ר' צדוק מהורודנא ור' מרדכי אייזנשטאט, כולם בעיניו נביאי אמת, אלא שבאו אליהם גם רוחות מצד הקליפה, שהטעו אותם במקצת דברים שאינם נכונים⁴⁶. היומן האינטימי הזה אינו משאיר כל ספק שאין כאן כל צביעות שהיא ושהחסידים לא הסתירו בהנהגתם החיצונית שום נימוסים אחרים. ואנו מבינים יפה כמה היו המאמינים הללו עדיין מושרשים עמוק בעולם היהדות וכמה נאבקו להשלים בין חזונם השבתאי ובין המציאות הדתית וההיסטורית שאינם באים להתכחש לה.

לפי דרכי אמונתם נטו השבתאים הללו להפיץ את דעות בעלי הקבלה בצורה עממית ונראה שזה חלק מפעולתם ותעמולתם. כל הבודק את הספרות ההמונית מסוג זה, ובפרט את הספרים שנדפסו בין 1690–1715 בזולקווא, דיהרנפורט, וילהרמשדורף,

⁴² על שנת מותו של שבתאי צבי (יום כפור תל"ז) עיין דברי ביציון' שנה י', עמ' 140–142. ⁴³ עיין למשל דף ט"ז ע"א; כ"א ע"א; נ"ד ע"ב; נ"ח ע"א; צ"א ע"ב. והשוה תורת הקנאות עמ' 144. ⁴⁴ עיין הערתו המעניינת של יעקב עמדין בהוצאת אלטונא של ס' יציאת נובל צבי, דף נ"ט ע"א; ג. ברילל, תולדות שבתאי צבי (תרל"ט), עמ' 7 של הקדמת המו"ל; ש. בובר, אנשי שם, עמ' 55: דיכה הוציאו עליו כי חסדוהו [אנשי פרנסי קהלת האשכנזים באמשטרדם שגירשוהו] באמונת שבתאי צבי. הדיכה אינה דיכה כי ספרי ר' דוד בין 1680 ו-1693 מכילים כמה רמזים כאלה. בשיר הילולים שלו משנת 1680 הוא מזהה את דוד (דהיינו משיח בן דוד) עם תשבי שהוא אותיות שבתאי, וזהו הרגיל בשירי השבתאים הידועים לנו היום. יודיו או בן דודיו יגאלנו וזהו תשבי והבן. מעניין הוא שבס' באר עשק, שר' דוד לידא הוציא להגנתו והמכיל כתב עדות על גדולתו מכמה גדולי תורה, לא נזכר כל ענין שבתאותו אף פעם במפורש, ואין מדברים עליו מטוב ועד רע! ⁴⁵ ס' דרך חיים, דף ל"ה ע"א. י. תשבי הוכיח שהרב הזה, חסיד מופלג בדורו, היה אחיו של ר' יעקב-קופיל ליפשיץ, בעל ס' שערי גן עדן, שבתאי אף הוא (עיין למטה בסוף פרק ה'). ⁴⁶ ייחדתי מונוגראפיה לר' מרדכי זה ולדרכו בשבתאות: יחלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי (תרצ"ח); ועיין שם ביחוד את דברי הימני"ד על הגאולה ומדרגותיה ועניני הנהגת החסידות של השבתאים, עמ' 79–100. על הנביאים, שם ע' 53–55.

פירט וזולצבאך, שנועדו לפשוטי העם בפולין ואשכנז, יגלה בנקל את הקשרים הקרובים של כמה ממחבריהם למרכזי השבתאות החסידית בפולין, אוסטריה וגרמניה. אם גם לא ראו מטיפים אלה לגלות את אמונתם בשבתי צבי, הרי רצו בכל זאת להכשיר את הלבבות להפיכה הרוחנית, שחיכו לה עם התגלותו השנייה של הגואל. הפיכה זאת קשורה בגילוי הרוחניות ובחינת הסוד בתוכנה העיקרי של התורה, ועל כן מצוה לדבר על ערכי המוסר של הקבלה גם בלשון ההמון ורבו הקונטרסים בידיש, בשנים אלו, המכילים חומר כזה, ונראה שרבים מאלו מסיעת השבתאים יצאו.

רובם של בעלי תעמולה זו נבדלו מאיש כמו ר' השיל צורף בזה, שהיו נודדים ממקום למקום, מגידים ודרשנים ומעוררים לתשובה, ולא היו נחבאים אל הכלים כמוהו. דרשנים נודדים אלו הוסיפו בודאי גם על הקשרים שבין הקבוצות השבתאיות השונות והעבירו כתבים ממקום למקום. הדמות הבולטת ביותר בין המגידים האלה במחנה השבתאים הוא ר' יהודה החסיד משינ'לוב (או: שְׁדֵלְיָן), שהתחיל דורש ותובע התכוננות לגאולה אחרי הופעת נבואתו של ר' צדוק מהורודנא. כאן לפנינו דמות שונה מאד מר' השיל צורף—ר' יהודה החסיד הוא הדרשן הגדול, ההופך בהתלהבותו העצומה את לב ההמונים, אנשים ונשים גם יחד, ומתרגם את לשון הסודות ללשון תביעות המוסר של החסידים. בחוגים הללו ציפו להתגלות המשיח בארץ-ישראל בקרוב, וקבוצות שונות התכוננו לעליה לארץ, כדי להיות בין מקבלי פניו של המלך המשיח. מי הוא המשיח המקווה הזה—את הסוד הזה לא גילו ברבים. המגיד של ר' מרדכי אשכנזי דורש ממנו שלא ידבר ברבים על הטעמים האמיתיים, השבתאיים, של העליה, שחוגו של ר' אברהם רוויגו התכונן אליה משנת 1697 ואילך⁴⁷. וכן נהגו גם אנשי "חברת החסידים" בפולין, שבאו מהחוגים הללו. הם שאבו את השראתם מהנביאים שהזכירי אותם—גם גיסו של ר' השיל צורף נמצא בין העולים לארץ-ישראל⁴⁸—ומגדולים אחרים בתורת השבתאות, שנצטרפו אליהם. משנת 1696 עד 1698 היה ר' יהודה החסיד עובר עם כמה מבני חבורתו, בפולין ואחר-כך גם באשכנז כמוכיה ומעורר. תלמידי-חכמים מכל חלקי פולין, מווילנא, לובלין וקראקא, ופאראז' ומקומות שונים בגאליציה נצטרפו ל"חברה קדישא". רבו התיאורים על התנהגותם, איך הפליגו בסיגופים, בבכיה וצום, ואיך משכו אליהם את עיני ההמונים בכל מקום. רגילים היו ללבוש בגדים לבנים, מנהג שנתפשט מאז כ"מנהג חסידות" (היו מקומות בהונגאריה שלבוש זה נחשב כיסוד מספיק לחשד על שבתאות), ולא ישנו במיטות. הדרוש היחיד שנשאר לפליטה מר' יהודה החסיד נושא עליו חותם סוציאלי בולט; הוא דרש על הנושא ש"עשירים" הרי זה אותיות "רשעים"⁴⁹! מקראקא, מקום מושבו של ר' השיל צורף בסוף ימיו, שאל האב"ד ר' שאול בן השיל את ה"חכם צבי" באלטונה (שהכיר את השבתאים מימי שבתו בבאלקאן) על דעתו בדבר חסידים אלו. הלה השיב לו שכולם חסידים על השבתאות וראוי "לבטל את הכת המתנכרת ושרשי האמונה עוקרת". אם להאמין לדברי ר' יעקב עמדין, נרדפו בעקבות תשובה זו בפולין והוכרחו לבוא לגרמניה⁵⁰, תאור והנמקה, שמוטב להטיל ספק בנאמנותם. הלא בין כך ובין כך היו פניהם נשואות לארצות הקרובות ולעליה לארץ-ישראל, והרושם שהשאירה התנועה בפולין, אינו מעיד על הצלחה רבה של הרדיפות—אם בכלל נרדפו אנשי החבורה כגוף מאורגן. עתון נוצרי מספר⁵¹ בשנת 1700 שיצאו מפולין שלשים ואחת משפחות של חסידים, קרוב ל-120 נפש, ששליחיהם באו גם לפראנקפורט, "עוררו את ההמון לתשובה ובישרו את הגאולה הקרובה".

ה

עד כאן הכרנו רק את בני הזרם הפרושי במחנה השבתאים, אבל בחברת ר' יהודה החסיד בלט כמנהיג גם תלמיד-חכם שנטה כבר אז למגמות קיצוניות יותר. זה היה ר' חיים מלאך, שדרך חייו שונה מאוד מזו של נביאים מסוגו של ר' השיל צורף ור' יהודה החסיד. ר' חיים מלאך איננו עם-הארץ או חובב תורה בינוני, שנתעורר על-ידי התנועה לנבואה ומכניס את

⁴⁷ חלומותיו של ר' מרדכי אשכנזי, עמ' 38, 63; ועיין גם ביציון, שנה ו', עמ' 94. ⁴⁸ גיסו זה הוא ר' משולם-זלמן פישוהוף בניקולסבורג, עיין קונטרסו "סליחה משובחת", פסד"מ, תע"א, דף י' ע"ב. ⁴⁹ על דרוש זה העיר ז. רובשוב, ביציון, שנה ו' (תשי"א) עמ' 213. הוא נמצא בסי' אורי וישעי. ⁵⁰ תורת הקנאות, עמ' 56. עיין על חברת ר' יהודה החסיד ביחוד במאמרו המפורט של שמואל קרויס, בימאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיותי, תרצ"ג, בחלק הגרמני, עמ' 51-94; וכן דוד כהנא, חברת יהודה חסיד, ביכנסת ישראל, כרך א' (1886), עמ' 775-784. ⁵¹ עיין קראוס, עמ' 58-59, וגם אצל באלאבאן, לתולדות התנועה הפראנקית, עמ' 49. דברי ב. על ההבדל בין פולין ואשכנז בקבלת פני החסידים מיוסדים רק על סיפוריו הכלתי-מדויקים של ר' יעקב עמדין.